

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Bajáki Rita

„Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni.”

Pázmány Péter *Imádságos* könyvének szövegkritikai vizsgálata

Irodalomtudományi Doktori Iskola, vezető: dr. Martonyi Éva
Régi magyarországi irodalom műhely, vezető: dr. Nagy László

Témavezető: dr. Hargittay Emil

Piliscsaba, 2009

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Előszó.....	4
I. <i>„mely szükön és ritkán találtatnék a mi Nemzetünk közt, keresztény imádságos könyvecske”</i>	
Magyarországi előzmények.....	7
II. <i>„jelenvaló órában csak az Imádságról szólok”</i>	
Pázmány az imádkozásról.....	10
III. <i>„egybeszedni, értelmesen megválogatni...”</i>	
Az <i>Imádságos könyv</i> kiadásai és azok szerkezete.....	18
A fejezetek felépítése.....	21
Példatár.....	23
IV. <i>„...rendbe hozni, helyesen kimondani”</i>	
A kiadások átdolgozásának tematikus vizsgálata.....	31
A sorrend módosítása.....	31
A szövegalakítás módjai.....	33
A latin idézetek használata.....	36
Tipográfiai eltérések.....	40
V. <i>„füleiteket és szüveteket nyissátok fel tanításomra”</i>	
Szövegtípusok az <i>Imádságos könyvben</i>	43
Imák és tanulságok.....	44
Tanulság – gyakorlati kérdésekről.....	46
Tanulság – a szertartások értelméről.....	47
Tanulság – a vallásosság megéléséről.....	54
VI. <i>„nem volt mindenestül haszontalan fáradságom”</i>	
Az <i>Imádságos könyv</i> utóélete.....	58
VII. <i>„ha a világ addig tartana”</i>	
Javaslat a régi magyarországi imádságos könyvek feldolgozására.....	65

„közönséges jóra való igyekezetből meg újítanám, sok szép dolgokkal meg jobbítanám”

Az *Imádságos könyv* szövegkritikai jegyzetei

I. Bevezetés a jegyzetekhez.....71

II. A négy kiadás oldalszám-konkordanciája.....82

Bibliográfia.....100

Melléklet

Szövegkritikai jegyzetek.....106

Előszó

Pázmány Péter *Imádságos könyvével* az 1998-ban Piliscsabán megrendezett *Pázmány Péter és kora* című konferencia kapcsán kezdtem el foglalkozni Hargittay Emil javaslatára. Témám a Mihálykó János evangélikus prédikátor által „szerzett” imakönyv, valamint Pázmány műve közötti kapcsolat vizsgálata volt. Ezen a konferencián született meg az elhatározás Pázmány műveinek kritikai kiadásáról, amely döntés személyes kutatási területemet is évekre meghatározta.

2001-ben jelent meg az *Imádságos könyv* kritikai szövegkiadása, amelyet Hargittay Emillel közösen rendeztünk sajtó alá, majd Bogár Judittal, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Irodalomtudományi Intézet tanársegédével megkezdtük a szövegkiadáshoz kapcsolódó, a szövegtől külön megjelenő jegyzetkötet munkálatait. A feladatokat megosztottuk, Bogár Judit a tárgyi jegyzetek összeállítása mellett az *Imádságos könyv* közvetlen előzményeit, lehetséges forrásait kutatja. Vizsgálódása a Pázmány által jelzett locusok azonosításán túl kiterjed középkori kódexeink és a korabeli latin nyelvű imádságos könyvek szövegeivel való egybevetésre, ezeken túl rámutatott a liturgikus szövegekkel való kapcsolatra, a *Missale Romanum*, illetve a *Breviarium Romanum* könyörgéseinek felhasználására. A feladatmegosztás során rám a négy kiadás szövegének összehasonlító vizsgálata, illetve a szövegkritikai jegyzetek elkészítése jutott. A szövegkritikai apparátus 2008-ra elkészült, lektorálása folyamatban van.

Jelen disszertáció a készülő jegyzetkötet szövegkritikai vonatkozású eredményeit tartalmazza. A dolgozatban ezek alapján csak azokat az észrevételeket, tanulságokat és következtéseket gyűjtöm egybe, amelyek a Pázmány életében megjelent négy kiadás egybevetéséből, s a kiadások szövegkritikai elemzéséből adódnak.

Ez a vizsgálódás ugyan kis részlete, de tárgya miatt nem elhagyható eleme lehet annak a kutatási tervnek, amelynek célja a régi magyarországi lelkiségi irodalom, ezen belül – egyéb műfajok mellett – az imádságos könyvek átfogó vizsgálata, hiszen ahhoz, hogy például műfajttörténetre, imádságelméletre, az imádságos könyvek egymásra gyakorolt hatására vonatkozó kérdéseket megnyugtató módon lehessen megválaszolni, az alapos filológiai, retorikai vizsgálat nélkülözhetetlen, mint ahogy az imakönyvek szerzőitől/kiadóitól származó, egyéb műveikben fellelhető, a témához kapcsolódó elméleti megfontolások számbavétele is elengedhetetlen. A disszertációban ezen szempontok figyelembe vételével a korszak egyik alapművét, Pázmány Péter *Imádságos könyvét* elemzem.

A dolgozat tehát két nagyobb részből áll. Az első részben a XVI. századi nyomtatott, magyar nyelvű imádságos könyvek rövid áttekintését követően Pázmány imádságfogalmát kutatom, saját írásaiból, elsősorban a prédikációkból gyűjtöttem ki az ide vonatkozó megjegyzéseket. Majd a filológiai elemzés következik, az *Imádságos könyv* felépítését részletesen vázoló, példákkal illusztráló a Pázmány életében megjelent négy kiadás eltéréstípusait. Ezt követi a retorikai megközelítés, Pázmány szövegalkotási, majd alkotói módszerét vizsgálom, különös tekintettel az imakönyv sajátos szövegtípusára, a tanulságokra. Ez után néhány példa erejéig bemutatom, hogy Pázmány munkájának hatása mennyire szerteágazó, hiszen amellett, hogy imakönyvét a halálát követő 260 évben 25 alkalommal kiadták, szövegeit más, esetenként protestáns művekben is felfedezhetjük. Ennek vizsgálata és pontos feltérképezése további kutatásokat igényel, ehhez kapcsolódva teszek javaslatot az utolsó fejezetben, amelyben a régi magyarországi imádságos könyvek feldolgozásának lehetőségeit, valamint a ránk váró feladatokat vázoló.

A disszertáció második része tartalmazza a szövegkritikai apparátushoz közvetlenül kapcsolódó fejezeteket. Elsőként a jegyzetek bevezetője olvasható, amelyben egyrészt tájékoztatást nyújtok az *Imádságos könyv* szövegkritika-történetéről, amely a kiadások sajátosságai miatt tanulságos lehet, másrészt eligazítást adok az apparátus használatát illetően. Ezt követi az a konkordancia, amely a 2001-es kritikai kiadás minden lapjához megad egy vonatkozó lapszámot, amely a Pázmány életében megjelent négy kiadás párhuzamos szöveghelyét mutatja. Ez után következik a bibliográfia. A dolgozat végén – terjedelmi okokból mellékletként – közlöm a szövegkritikai apparátust. Ennek célja a Pázmány életében megjelent négy kiadás közötti eltérések rögzítése, a tipográfia s a helyesírás következetlenségeitől eltekintve, minthogy ezek a nyomtatás, s nem az alkotás folyamatához köthetők.

A dolgozatban hivatkozott citátumok hármas célt szolgálnak, ezt kifejezve – a megszokottól eltérően – különböző formában idéztem azokat. Ha a funkciójuk a díszítés (fejezetcímekben), modernizálva, ha a cél, hogy Pázmány szövegét pontosan reprezentálják (kisebb betűméret jelzi), akkor betűhíven idéztem, s ugyanígy, de a tipográfia sajátosságait nélkülözve, amennyiben „kölcsonvettem,” s a dolgozat szövegének részévé tettem azokat.

*****

Köszönet a bátorító szavakért, hogy „mindenekben szorgalmasan munkálkodgyam”. Köszönöm a segítséget Tóth Klárának. Köszönet illeti Bogár Juditot, J. Újváry Zsuzsannát, Kóta Pétert, Szvorényi Róbertet, Thimár Attilát, hogy elolvasták dolgozatomat, és elmondták észrevételeiket. Köszönettel tartozom Gábor Csillának és Szelestei N. Lászlónak az idejükért és a véleményükért. Hálás vagyok Hargittay Emil témavezetőmnek a témáért, és hogy mindig minden kérdésemre válaszolt.

I. „mely szűkön és ritkán találatnék a mi Nemzetünk közt, keresztény imádságos könyvecske”

Magyarországi előzmények

Vajon igaz, vagy csak rétori fogás, hogy *szűkön és ritkán* jelentek meg, forogtak közkézen keresztény imádságos könyvek 1606, vagyis az *Imádságos könyv* első kiadását megelőző időkben? Az RMNy tanúsága szerint 1570 és 1606 között, vagyis Heltai Gáspár *Imádságok a hét napjaira*¹ imakönyvétől számolva Pázmány első kiadása tizenhatalcadik a sorban. Kétévente egy kiadvány nem tűnik kevésnek, de a helyzet értékeléséhez figyelembe kell vennünk a kiadványok felekezeti szerinti megoszlását is. Így, katolikus szempontból már korántsem olyan kedvező a kép, ugyanis az idetartozó imakönyvek közül csak három katolikus. A tizenöt protestáns imakönyv valójában, az újrakiadások miatt, hét különböző művet takar. Legtöbbször a *Fons vitae* című imádságos könyv jelent meg, öt kiadása volt a XVI. században.² Kétszer jelent meg Szalaszegi György munkája,³ valamint a Bogner Péternek tulajdonított imakönyv.⁴ Egy kiadást ért meg a már említett Heltai Gáspár imakönyve mellett Huszár Gál,⁵ Huszár Dávid,⁶ Károlyi Tamás,⁷ Debreceni Ször Gáspár⁸ és Gyulai János⁹ munkája.

Pázmány *Imádságos könyvét* megelőzően tehát két nyomtatott katolikus imakönyvről van jelenleg tudomásunk.

Az egyik az 1594-ben, Prágában megjelent imakönyv, amelynek sajnos egyetlen példánya sem ismert, s hogy egykor létezett, egyedül Katona István *Historiájából* tudható, aki szerzőként Fejérvöly Istvánt nevezte meg.¹⁰

A másik katolikus imakönyv mintegy két évtizeddel korábbról csupán néhány lapnyi terjedelemben maradt ránk.¹¹ Ez John Fischer rochesteri püspök *Psalmi seu precesiones* munkájának, melyben – Kaspar Stainhofer szerint – „az attia mindenható Istenhöz meg

---

¹ RMNy I, 289 sz.

² *Uo.*, 308B sz.; 337B sz.; 373sz.; 453 sz.; 623 sz.

³ *Uo.*, 732 sz.; RMNy II, 883 sz.

⁴ *Uo.*, 577 sz.; 740 sz.

⁵ *Uo.*, 353 sz.

⁶ *Uo.*, 395 sz.

⁷ *Uo.*, 470 sz.

⁸ *Uo.*, 848 sz.

⁹ *Uo.*, 856 sz.

¹⁰ *Uo.*, 751 sz.; HOLL 1980, 67.

¹¹ *Uo.*, 308A sz. A példány a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában található, az OSzK-ban mikrofilmen őriznek másolatot, FM2/3498.

ielentette az ü szüiijt, es hutijt” fordítása.¹² Bécsben jelent meg Stainhofer nyomdájában, fordítója ismeretlen.¹³ Az imakönyv címlapja hiányzik, a kiadói ajánlással kezdődik a ránk maradt rész. Ez után következik egy bevezető idézet: „Valamit hutuel kirtek imádsagtokban, higgitek hogi meg adatik tünektek. Math. 21”, majd az „Elso imádsag, melliuel akkoron ilünk, mikoron büneinknek bochánattiát kiriük” kezdetű ima, melynek vége a kötet csonkasága miatt hiányzik.

Címlap hiányában a megjelenés időpontját csak kikövetkeztetni lehet. Ez az imádságos könyv egy kéttagú kolligátum második darabja. Az első kiadvány szintén Stainhofer nyomdájának terméke, a *Fons vitae* című protestáns imádságos könyv első kiadása, amely, mint említettük, igen nagy népszerűségnek örvendett. Ennek végén találunk egy kolofont,¹⁴ amelyből kiderül, hogy ez a nyomtatvány 1572-re datálандó, s hogy a katolikus imakönyv is erre az évre tehető, valószínűsíti egyrészt, hogy a két kiadvány ugyanabból a nyomdából származik,¹⁵ másrészt Stainhofer ajánlása a katolikus imakönyvből,¹⁶ ugyanis ezt a művet Draskovich Györgynek ajánlja, aki 1563-tól volt zágrábi püspök, 1573. június 9-ig, amikor kalocsai érsek lett. Mivel az ajánlásban zágrábi püspöknek titulálta Stainhofer, elfogadhatjuk

---

¹² Stainhofer ajánlásából, [Aijj]

¹³ BORSA 1971, 207–208.

¹⁴ „BECZBEN WIONNAN NIOMTATTATOTH. es áhol az elöt az igek nem alkolmatoskeppen mondhattatnac valakö,[!] wiobban, minden modon meg iobbtattoth: Es az fölseghes Rom: Chiasar kegielmes engedelmebü, Stainhofer Caspar által ez mastani Christus Vrnk születese vtan valo 1572. esztendőben wijobban kü niomtattatoth, kis Azzoni huanak masodik napian.”

¹⁵ RMNy I, 308A sz.

¹⁶ [Aij] AZ Nagijsagos, Kegijelmes, es Tisztelendö Vrnak Draskouijch Görgijnek, az Nemes es Tiztesseghes Zabraghi Kaptalannak Püspökiynek, Dalmatianak, Horuat Orszagnak, es Thooth Orszagnak feö vranak, es Bannak’ Az Fölseghes Romaj Chaszar Cansiliariusanak. Stainhofer Caspar az szent haromsagnak newiben mijnden iöt kijwan.

Nagij eszö es jambor iletheö Roffi Ianos Püspök szörzet imatsagos könuechket ez mastanij niomorult vödöbe NAGYSA: Vram magamba vegheztem kü adnij, melliet twlem sok iambor hogij wionnan deak bötökkel megh niomatnam giakorta valo kerrissel sokször kijuant, melij kirijsth es az tudosok [Aij v] inteisijtis meg fogaduan, nem az en hasznomert: hanem az Christus neue, dichijretiert, az megh mondot iambor illetö Püspök Istenhöz valo szörzöt imatsagos es dichiretes könuechket elő véuen (meliben az attia mindenható Istenhöz meg Ielentette az ü szüiijt, es hutijt) mastan migh iobbat niomthathatok, Nagsagodnak eloször, annak vtanna Christus kössighijnek az az magiar nieluö nepnek szijuem szerijnt kij akaram adnij es eresztenij: miuel hogij nagjüb es szorgalmatosb aitasosaggal az zent haromsganak, kit eleitül fogua, egietlen egij Istennek vallunk neue dijhirthettesek, es mastani esze veszöt vilagban az el hagiöt kemin iletheo attjanknak (a’ mijut az iras mongia) es reghiegnak deutio az az Istenij filelem es az alazatossagh ismet elő vehettesek.

Azert é ket dolöghert feö keppen Nagsagodnak akartam dedicalni, meliek agiat vetettenek magoknak Nagisagod [Aijj] hiötijben, kik mast io neuen vegien twlem, ez vtan nagjობbat igieközném mijnden szolgalatommal es gond viselesemmel Nagisagosnak es az köröztien nepnek ky adnij. De miert hogij az Magiar Vrak keussen vadnak, nijnchen kij seghitseggel lenne az Christus neue dijhijretiert, es az hiötnek meg tartasaert, Wij testamentomnak niomtatasara, kit magiar orszag szijue szerijnt kijuannia twlem, wdöre kel hadnom. Az nagij Isten tarchia megh Nag: feiet, az köröztien nepnek mind tanulsagra es mind otalmazasra egitömbö, kit engegien attia, fiw, es szent lélek egij Isten. N. M. S.” Az itt említett kiadandó Újszövetség Sylvester János munkájára utal, amely 1574-ben jelent meg Stainhofer műhelyében.

az RMNy datálását, s így megállapíthatjuk, hogy az első ránk maradt, magyar nyelvű, nyomtatott, katolikus imáságos könyv, amelyről tudomásunk van, 1572 táján jelent meg.

Pázmány imakönyve tehát a harmadik nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű, katolikus imáságos könyv, de az első, amely teljes egészében ma is olvasható.

Mindezek fényében úgy tűnik, a valós helyzetet írta le Pázmány a Kapi Annának szóló ajánlásában, miközben az *Imáságos könyv* megírásának okait sorolta, mert noha imakönyv több is jelent meg a megelőző évtizedekben, de vallásának megfelelő *kereztien*,¹⁷ vagyis katolikus könyvecske bizony ritkán akadt.

---

¹⁷ A keresztény-keresztény szavak katolikus-protestáns jelentése a XVIII. század vége óta követhető nyomon. *TESZ* 1970, 459. Itt tehát arra láthatunk példát, hogy a *kereztien* jelző a XVII. század elején kifejezetten *katolikus* értelemben szerepel.

II. „jelenvaló órában csak az Imádságról szólok”

Pázmány az imádkozásról

Ebben a fejezetben összefoglalom Pázmány gondolatait az ájtatos életre nevelésről, az imádkozásról, amelyeket elsősorban prédikációiból ismerhetünk meg,¹⁸ ugyanakkor az *Imádságos könyv*ben is találhatunk idevonatkozó megjegyzéseket.¹⁹

Ezek szerint az istenes életre való nevelést már gyermekkorban el kell kezdeni, minthogy „az emberek tekéltességének forrása és gyökere, a’ jó nevelés.”²⁰ Ennek oka az, hogy „nem a’ születésből, hanem a’ nevelésből vagyon, jó, vagy gonosz erkölcsünk.”²¹ Pázmány szerint a látott példa szerepe minden téren, de a kisgyermekes esetében különösen fontos, hiszen „ertelmünk tanítására, és akaratunk izgatására, nincs annyi ereje a’ füllel- hallot tanítasnak, mint a’ szemmel-látot példának.”²² Ezzel kapcsolatban a szülők felelősségét hangsúlyozza, minthogy a megfelelő példamutatáson túl további feladatok is hárulnak rájuk: „a’ ki hivatalyának eleget akar tenni, és jól akarja nevelni gyermekét: ne elégedgyék azzal hogy jó példát ad, és meg nem botránkoztattya: hanem idején isteni szolgálatra, aitatosságra, lelki dolgokra szoktassa ’s oktassa kiseded gyermekét.”²³ Ennek módja a következő: „mihent a’ téjtül el-fogják, és szóllani ’s járnai kezd a’ leány [...] isteni félelemre és szeretetre gerjesztő historiákat ólcsanak elméjébe, aitatosságot csepegessenek szívébe, estveli, és reggeli imádkozásokra, szoktassák akadozó nyelvét, a’ templomba-menésre, édesítsék akarattyát, a’ mennyei dolgok böcsüllésére, vidámítsák értelmét.”²⁴ A gyermek gondolkodásának befolyásolása is természetesen hozzátartozik a szülő feladatához: „semmit ne dícsírjen tehát az anya, fia-elöt, hanem csak, a’ mit Isten dícsír, csak a’ mi üdvösségre viszen: hogy a’ gyermek, kiseded-korátül-fogva, azt kívánnya és keresse, a’ mit hallot, hogy dícsírt, és néki kívánt édes annya.”²⁵

Pázmány a lányok taníttatásáról is szól, fontosnak tartja, hogy ők is tudjanak olvasni, hiszen „igen kívántatik minden rendekben, hogy a’ tekéltetes élet példáját, és oktatását, szent, és üdvösséges könyvek olvasasából bévségesen vegyék,”²⁶ „csak arra vígyázzanak a’ szülék,

---

¹⁸ A munka során a Pázmány által 1636-ban kiadott prédikációs kötetet használtam: PÁZMÁNY 1636. A hivatkozások során az adott prédikáció címét is közlöm.

¹⁹ Pázmány lelkiségéhez: ÖRY 1964.

²⁰ *A’ Fiaknak Istenes neveléséről*, PÁZMÁNY 1636, 197.

²¹ *Mint kel a’ Keresztyén Leányt nevelni*, PÁZMÁNY 1636, 1098.

²² *A’ Fiaknak Istenes neveléséről*, PÁZMÁNY 1636, 190.

²³ *Uo.*, 196.

²⁴ *Mint kel a’ Keresztyén Leányt nevelni*, PÁZMÁNY 1636, 1099.

²⁵ *A’ Fiaknak Istenes neveléséről*, PÁZMÁNY 1636, 197–198.

²⁶ *Mint kel a’ Keresztyén Leányt nevelni*, PÁZMÁNY 1636, 1100.

hogy, ne valami hiúságot, és fesletséget²⁷ olvasson.”²⁸ A megfelelő olvasmányok kiválasztásával a leányok nemcsak felvértezhetik magukat a gonosz csábítások ereje ellen, de a megfelelő históriák és imádságos könyvek megerősíthetik, felkészíthetik őket a tiszta és ájtatos életre. Minthogy a házasság és a nevelés dolga „ha nem mindenestül, de nagy részre, az aszony-ember hatalmában és maga-viselésében ál,”²⁹ fontos volt, hogy minél kisebb kortól megfelelő neveltetésben részesüljenek, amelynek része az olvasni tudás, hogy idővel maguk is jó példát mutathassanak gyermekeik számára, hiszen „nem kevés érdeme vagyon Isten-elöt, a’ ki fiát jól neveli,”³⁰ ráadásul az ország, s a religio sorsa miatt sem közömbös, hogy a növekvő nemzedék fiai megfelelő hitbéli és erkölcsi nevelésben részesüljenek.

Feltehetőleg ez a szempont is szerepet játszott, amikor Pázmány Kapi Annának,³¹ egy családanyának ajánlotta *Imádságos könyvét*:

„Az felseges Isten Kegielmedet, szerelmes hazas tarsauál, edes magzatual, es minden kereztien rendeckel egietembe, tarcsa megh az igaz Hitben veghigh.”³²

A családanyák tehát a felnövekvő generáció lelkeségének, szellemiségének formálásában alapvető felelősséggel bírnak, s ez a társadalom számára is fontos, meghatározó szerep kialakíthatta, befolyásolhatta azt a szokást, hogy az imakönyvek ajánlásainak címzettjei sokszor a Kapi Annához hasonló nemesasszonyok voltak.³³

Pázmány írásaiban alapigazságként szerepel az a szent ágostoni meghatározás, amely szerint az imádkozás az Istennel való beszélgetés.³⁴ Az ember pedig bűnös volta miatt nem méltó az Istennel való közvetlen szólásra, ezért közvetítői vannak. Közvetítői, akik szavait elviszik Isten elé:

---

²⁷ „Hiszen gyakori eset, hogy „akár-minémű rend-béli emberek azzal mutogattyák éles elméjeket, hogy úndok Virág-énekeket irkálnak; mellyeket mind Gyermekek, ’s mind Leány-aszonyok kardéra tudnak, és csak nem minden házak ezekkel zengedeznek.” (*A’ Fiaknak Istenes nevelésérül*, PÁZMÁNY 1636, 200–201.) Pázmány nem titkolja véleményét: „a’ kik szerzik, a’ kik éneklék a’ Virág-énekeket, Országos kerítők, közönséges kútaikat mérgecsitők. Es mivel, nem elégedvén magok gonoszságával, egyebeknek tört vetnek: [...] és nincs oly büntetés, mellyet nem érdemelnek.” (*Mint kel a’ Keresztyén Leányt nevelni*, PÁZMÁNY 1636, 1101.)

²⁸ *Mint kel a’ Keresztyén Leányt nevelni*, PÁZMÁNY 1636, 1101.

²⁹ *Házasságban-élő aszszonyok tanúsága*, PÁZMÁNY 1636, 237

³⁰ *A’ Fiaknak Istenes nevelésérül*, PÁZMÁNY 1636, 203.

³¹ „Kapi Anna azzoninak, az Tekintetes Hethesi Pethe Lazlo, Ormosd vara szabad vra, es Cziaszar eo Felseghe, Mezei Hadnaggia, szerelmes hazas Tarsanac, nekem Tiztelendeo Azzoniomnak.” PÁZMÁNY 1606, †2[r].

³² PÁZMÁNY 1606, †4[r].

³³ Vö., HARGITTAY 2009b, 192–193.; HELTAI 2008, 103–104.

³⁴ „Mert az Istennel-való gyakor beszélgetés, mely az Imádság-által vagyon” (*Az Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 640–641.) „az Aszszonyok tisztai, [...] az othon-ülés, Istennel-való beszélgetés, orsó-pergetés” (*Mint kel a’ Keresztyén Leányt nevelni*, PÁZMÁNY 1636, 1099) „mint a Moyses orczaia, az Istennel valo beszelgetés által, vgy megh tiztittatic.” (PÁZMÁNY, 1606, †3[r].)

„Vaj ha testi szemekkel látnád, Keresztyén ember, mint forgódnak az Angyalok körülled mikor könyörgesz; minémú böcsüllettel szedegetik fohászzkodásaidat, és köny-húllatásidat; mely örömmel viszik Isten eleibe!”³⁵

S az Istennel folytatott beszéd nem marad válasz nélkül, szintén közvetítő révén szól az emberhez az Úr, egyrészt az olvasmányok (*Biblia*) révén, hiszen, „mikor olvasunk, Isten szól nekünk: mikor imádkozunk, Istennek szóllunk,”³⁶ másrészt pedig a prédikációkban, a prédikátor által, „a’ predikációban, önnön-maga szól a’ Christus JESUS, predikátorának, úgymint tolmácsának, szája-által”³⁷ Erre ismételtén is felhívja a figyelmet: „mí-is a’ lelki-tanító szavát, úgy tartozunk hallani, mint Istentül hozzánk-küldöt követnek szavát.”³⁸ Majd az imádság és a prédikáció párhuzamos sajátosságaira irányítja a figyelmet, amiből következik a ki nem mondott felismerés, amely szerint az ember nemcsak beszélhet Istenhez, de párbeszédet is folytathat vele. „Miképpen azért az imádkozásban, mí beszélünk Istennel; mí nyújtyuk *supplicacion*kat ő Szent Felségének: úgy a’ predikációban, önnön-maga a’ nagy Isten szól nekünk; ínt és oktat minket. Mert maga szavai azok: *Qui vos audit, me audit*; hogy a’ ki az ő követeit halgattya, önnön-magát halgattya.”³⁹ Óriási felelősséggel jár tehát Isten szavának közvetítése az egyházi emberek számára, s inti is őket Pázmány, tanuljanak szorgalmasan, életükkel követhető példát mutassanak, s ne feledkezzenek meg arról, hogy beszédük minden haszna az isteni kegyelem, s nem önnön tehetségük következménye. „Azért, ha mi lelki haszon következik a’ predikálásból, azt magának nem tulajdoníthattya a’ ki predikál, hanem Istennek.”⁴⁰

Ezért a prédikátor részéről gondos előkészület kívántatik,⁴¹ amely szerint három dologra kell figyelnie: olyan hangulatot gerjessen magában, amilyet szeretne, hogy beszéde hatására hallgatóságában is kialakuljon; imádkozzék, kérje Istent, hogy tanítása a hívekben felindítsa a bűnök gyűlöletét, valamint a tekéletes jóság iránti vágyat; s beszédének végső célja mindenképpen Isten dicsőségének hirdetése legyen.

Az imádság és a prédikáció két eltérő sajátosságú beszélgetés, amely ugyanazok között, a bűnös ember és a mindenható Isten között zajlik, s így a hasonló körülmények között folyó beszélgetések – ha nem is minden vonatkozásban – az ember részéről hasonló

³⁵ *Az Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 642.

³⁶ *Uo.*, 649.

³⁷ *Mint kel az Isten Igéjét gyümölcsösön halgatni*, PÁZMÁNY 1636, 452.

³⁸ *Uo.*, 453

³⁹ *Uo.*, 453.

⁴⁰ *Uo.*, 455.

⁴¹ *A keresztyén predikátorokhoz, Intes*, PÁZMÁNY 1636, [ ]?(4v)-[((?))v].

magatartást kívánják meg.⁴² Lássuk, mi kell a jó imádsághoz, s mitől függ a prédikáció hasznossága.

Négy dolog szükséges, hogy az imádság Isten előtt fogantatos legyen: lelkünk megfelelő előkészülete, az egyéb gondolatok kirekesztése, állhatatosság s végül, hogy ne feledjük, amit kérünk, Krisztus nevében kérjük. A prédikációk esetében szintén négy dolgot kell szem előtt tartani: készületlenül nem szabad Isten igéjének hallgatására menni, amikor ott vagyunk, „elmezsavargatás” nélkül kell figyelni, a hallgatónak a beszédben hangzottakat magára kell venni, s végül törekednie kell, hogy azokat a saját életében valóra is váltsa.

Látható, hogy az előkészület és a figyelő jelenlét mind a két esetben elengedhetetlen feltétele a célját betöltő Istennel folytatott beszélgetésnek. Másként kell azonban készülni a hallgatásra, s másként a szólásra. A prédikáció előtt „a’ lelki éhséget kell fel-indítanunk, mikor az Isten igéjét akarjuk hallani,”⁴³ s tudatosítani kell előre, hogy a prédikáció célja nem abban áll, hogy feltétlenül új dolgokat tanuljunk, hanem abban, hogy a hallomás által „arra gerjedgyen akaratunk, a’ mit tudunk,”⁴⁴ és ez azért fontos, mert „az akaratnak restségéből áradnak a’ gonosságok.”⁴⁵

Az imádság esetében pedig az előkészületnek különösen hangsúlyos szerepe van. Pázmány ezúttal is felosztja a feladatokat, eszerint három dolgot kell megtennie az imádkozáshoz készülő embernek. Lelkét a halálos büntől tisztítsa meg, majd töredelmes szívvel bánkódjék esetén, végül jobbulásra igyekezzék. Számos idézetet és példát követően ismét összefoglalja a teendőket, „mikor azért imádságunkhoz akarunk kezdeni,”⁴⁶ de nem a korábbiakat ismételi meg, hanem egy lépéssel továbbmegy, az imához készülő ember vádolja magát háládatlanságáért, hogy vétkezett, (miután halálos bűneitől megszabadult), kérjen bocsánatot, (miután bánkódott elestén) és ígérjen jobbulást (az igyekezet már nem elégséges). Ezzel a három (hat) lépésből álló lelki folyamattal, amely az imádkozásra ráhangoló lelki előkészület része, máshol is találkozunk, ugyanis az *Imádságos könyv*ben is visszaköszön ez a feladatsor. A második rész reggeli és esti könyörgéseit bevezető intelmében a következőt olvashatjuk: „ha valami jót cselekedtél, adgy hálát Istennek: ha vétkeztél, sirassad bűnödöt, es valóban el-tekéllyed hogy meg-jobbítod életedet.”⁴⁷

---

⁴²Mindezen sajátosságok figyelembevételével természetesnek tűnik, hogy az „ars orandi fejlődése szinte párhuzamos a prédikációelméletével.” BARTÓK 1998, 157.

⁴³ *Mint kel az Isten Igéjét gyümölcsösön halgatni*, PÁZMÁNY 1636, 452.

⁴⁴ *Uo.*, 454.

⁴⁵ *Uo.*, 454.

⁴⁶ *Az Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 649.

⁴⁷ PÁZMÁNY 2001, 80:21–23. Mindez Szent Ignác *Lelkigyakorlatos könyvé*ben szerepelő általános lelkismeret-vizsgálat módjával mutat párhuzamot: első pont: hálaadás a jótéteményekért; második pont: kegyelemkérés a

A megfelelő előkészületet követő második kívánalom az ima esetében a következő: „egyéb gondolatokat kirekesszünk: és nagy figyelmetességgel, nagy Isteni félelemmel, abban foglallyuk elménket, a’ mit kérünk nyelvünkkel.”⁴⁸ A prédikáció esetében: „Kívántatik; hogy az Isten igéjét, elme-csavargás-nélkül, figyelmetesen hallgassuk: gondolkodásinkat, akarva tétovázni ne hadgyuk.”⁴⁹ A figyelő jelenlét a legtöbbet hangoztatott, a legfontosabb kritérium Pázmány szerint. Amikor imádkozunk, csak arra szabad koncentrálnunk, hogy Istennel szólunk, ezt elősegítendő tanácsolja, hogy az ima kezdetén jusson eszünkbe, hogy „Istenünk, és az ő angyali szemei reánk néznek, [...] mint-ha testi szemeimmel látnám jelen-létét.”⁵⁰ Tudatosan kell kizárni az egyéb gondolatokat, „mikor azért a’ templomba lépünk, nem elég, hogy testünk Isten házában légyen, elménk és akaratunk másut sétállyon: hanem, minden világi gondokat és külső szorgalmatoskodásokat kinn kel hadni.”⁵¹ A figyelmes jelenlét elsődlegességét bizonyítja, hogy az *Imádságos könyv* elején található idézet erre céloz. Elsőre talán szokatlan választás ez a mottó, de meglehetősen gyakorlatias gondolkodásról tesz tanúbizonyságot. A kegyes olvasó, ha nem a megfelelő előkészülettel, lelki ráhangolódással veszi kezébe az imakönyvet, már az első oldalon találva érezheti magát, s a jelen idejű egyes szám első személy használata révén ez az érzése (bűntudat) még intenzívebbé válhat.

„Hieron. Contra Lucifer. Cap. 6.

Ha igazán hinném, a’ mit hiszek, mikor az én Istenemnek könyörgök: szívemet meg-tisztítván, mellyemet verném, orcámat köny-húllatással öntözném: az én Uram lába-előt le-borúlnék, siralmimmal mosogatnám, hajammal törleném szent lábait: az ő Keresztihez ragaszkodnám, és ezt addig el nem bocsátanám, míg Irgalmasságot nem nyernék.

Most pedig, gyakran imádságimban, a’ piaczon sétál elmém: gyakran számot vét, és valamely gonosz gondolattúl el-ragadtatván, oly dolgokban forog, mellyeket szégyen csak meg-is mondani”⁵²

A mottót látva az olvasó rádöbben, hogy ez őrá is szól, hiszen ő is tudja, mit kellene tennie, de nem elégséges hozzá az akarata, s így szembesülve „fogyatkozásával” megindulhat lelkében az a folyamat, amelynek következtében az ördög kísértéseit távol tarthatja, s alkalmas állapotba kerülhet, hogy Istenéhez szóljon. Ehhez pedig sok erő kell, mert az ördögök roppant lelkesek, „mikor a’ harang-szóval szentegyházba hívatunk, úgy tetczik, mint-ha az ördögök mind oda idéztetnének, oly sok és alkalmatlan gondolatokkal ostromolnak

---

bűnök megismeréséért és kiirtásáért; harmadik pont: lelkünk számonkérése; negyedik pont: Istentől bocsánatkérés a hibákért; ötödik pont: a megjavulás elhatározása Isten kegyelmével. SZABÓ 1990, 86.

⁴⁸ *Az Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 649.

⁴⁹ *Mint kel az Isten Igéjét gyümölcsösön halgatni*, PÁZMÁNY 1636, 454.

⁵⁰ *Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 649. Vö. a lelkigyakorlatok imabeszélgéseivel, ahol ugyanúgy, szinte testi valójában kell odaképzelné azt, akivel beszélgetni akarok. SZABÓ 1990.

⁵¹ *Mint kel az Isten Igéjét gyümölcsösön halgatni*, PÁZMÁNY 1636, 454.

⁵² PÁZMÁNY 2001, 14.

imádságinkban, oly dolgokat jutatnak akkor eszünkbe, mellyek azon-kívül elménkbe sem ötlenének.”⁵³ Úgy véli Pázmány, az imádság legyen inkább rövid, de végig figyeljünk arra, akihez szólunk „nem a nyelvnek gyors pergésére, hanem értelmünk és szívünk buzgóságára figyelmez,”⁵⁴ s az is világossá válik, hogy „egy aitato fohászokodás, hasznosb Isten-elöt, hogy-sem a’ nap-estig-való száy-mozgatás, belső aitatoosság-nélkül. Noha, mikor a’ bőv imádsággal-eggyüt, belső figyelmetességünk-is vagyon, hasznosb a’ bőv imádság.”⁵⁵ Pázmány azt is elmondja, mi történik akkor, ha úgy akarunk imádkozni, hogy gondolatban nem vagyunk ott, mert „mikor elménk másut nyargal, és világi dolgokba merül, akár-mint forgassuk nyelvünket, nem imádkozunk, hanem Istent csúfollyuk, és böcstelenséggel illettyük.”⁵⁶ A csúfolásról pedig azt mondja, hogy „gyógyúlhatatlan vétéknek ismérteti Isten az ember-csúfolást, [...] úgy bánik tehát Isten az ember-csúfolókkal, mint a’ doktor a’ halálra-váltakkal: el-hadgya, és nem orvosolja őket.”⁵⁷ Ha az emberek csúfolása ekkora bűn, fel sem foghatjuk igazán, mennyivel súlyosabb véték Isten csúfolása. E véték elkövetésétől óv minket Pázmány, mikor a figyelmes jelenlét elsődlegességét hangsúlyozza.⁵⁸

Mivel a prédikáció esetében a közvetítő szerepét ember tölti be, a prédikációhoz elmaradhatatlanul kapcsolódik az imádság, melynek egyik célja, hogy Isten kegyelme révén az egyházi ember megfelelő módon, s legfőképpen sikeresen tudja tolmácsolni Isten szavát, a másik pedig az, hogy a hallgató lelke alkalmas legyen Isten szavának befogadására. Pázmány ugyanazt az imádságmodellt adja a templomban térdre rogyó, Isten szavát hallgatni vágyó ember szájába, mint amit szintén térdre borulva és nagy tisztelettel mond a keresztény ember *Az Imádságról* című prédikációjában, s amely séma az *Imádságos könyv* imaszövegeiben is felfedezhető, párhuzamba állítható, tematikusan és funkció szerint is.

Ennek négy szakasza van, az első az Istenhez odafordulás, amelyet szavakkal, de mozdulattal is kifejezhetünk. Ezt követi a második szakasz, amely a könyörgő lelkiállapotát tárja Isten elé, ez kétféle lehet: a bennünk lévő rossz, illetve tökéletlenség meglétének elismerése, amiktől szabadulnánk; a másik, a belőlünk hiányzó jószág és tökéletesség

---

⁵³ *Az Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 645.

⁵⁴ *Uo.*, 650.

⁵⁵ PÁZMÁNY 2001, 134:16–19.

⁵⁶ *Az Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 650.

⁵⁷ *A’ Nyelvnek vétkeirül*, PÁZMÁNY 1636, 792.

⁵⁸ A nem megfelelő imádkozás csúfolássá válik Bornemisza Péter szerint is, de nála nem a figyelmes jelenlét okozza ezt elsősorban, hanem ha például szentekhez könyörgünk, és nem a három Isteni Személyhez szólunk: „Ez szömelyec kiüül soha senkinek ne imatkozunc, Mert ottan meg bomol az Kereztyeni igaz imatkozás, Igy elszakatsz az igaz Istentül, es valami Baluant imatsz, ki semmi. Az Istent karomlod, es magad meg czufolod, midön semminec kialtasz.” BORNEMISZA 1584/2000, [312v]. Ezzel a párhuzammal kívánom felhívni a figyelmet, hogy a kutatás kiterjesztése, a források feltárása, a korszak más (rokon műfajú) műveivel való összehasonlító elemzése elvégzendő feladatként áll előttünk.

hiányának felismerése, amik után vágyunk. A két rész aránya az *Imádságos könyv* szövegeiben ritkán egyenlő, s szavakba öntésük is többféle módon történik. Isten meggyőzésének két módja lehet: egyik, amikor Isten nagyságát említjük, s szembeállítjuk vele gyarlóságunkat, és kérjük, hogy leereszkedve mihozzánk segítsen rajtunk, a másik, amikor emberi mivoltunk gyöngeségét hangsúlyozzuk, s ezt követően vagy kérjük, hogy karoljon fel minket, vagy hálát adunk, hogy mégsem hagyott magunkra.

A harmadik szakasz tematikusan szorosan kapcsolódik a másodikhoz, annak mintegy folytatása, hiszen a már meglévő hibáinkon és tökéletlen erényeinken, vagyis a múlton, a meg(nem)történt dolgokon túllépve, innentől az imádság a jövőre koncentrálna. Ebben a szakaszban kérjük Istentől a bölcsességet, hogy az elkövetkezendőkben tudjunk választani a jó és a rossz között. Végül a záróformula következik, amelyben több elem is előfordulhat: általános könyörgés az isteni gondviselésért, leggyakrabban hálaadás a már megkapott jótéteményekért – ezzel visszautal a második szakaszra – valamint megerősítő könyörgés a jövőre nézvést – ez egy lépéssel továbbmegy a harmadik szakaszban elmondott kérdéshez képest – vagyis ne csak tudjam, mit kell tennem, de legyen erőm is megtenni azt.

Ez a négy szakasz az *Imádságos könyv* szövegeiben nagy szabadsággal variálódik, időnként aránytalanul szerepel, kimarad valamelyik, esetleg jóval hosszabb lesz a többinél, előfordul, hogy az imádság meglehetősen általános jellegű, de ennek ellenkezője is, hogy csak egyetlen témára szorítkozik, felsorolással élve részletekbe bocsátkozik, esetleg egy mondatban összefoglalja a mondandót; mindenesetre az megállapítható, hogy ezzel a sémával az imák szerkezete vázolható.⁵⁹ Ezt az alábbiakban egy táblázat segítségével illusztrálom. A két imamodell mellett két szöveget mutatok be az *Imádságos könyvből*.

<i>Mint kel az Isten Igéjét gyümölcsösön halgatni c. prédikáció imamodellje</i> ⁶⁰	<i>Az Imádságról c. prédikáció imamodellje</i> ⁶¹	<i>II. Könyörgés.</i> Pázmány, 2001, 82:12–25.	<i>A' Ióra-való Restségnek gyözüdelmeért.</i> PÁZMÁNY 2001, 155:3–15.
<i>I. szakasz</i> [térdre esünk Isten előtt]	[térdre esünk és kiáltjuk] noha por és hamu vagyok, szólok	AZ én lelkem te-hozzád fohászkodik, én Istenem, és az én szívem felébredvén, minden erejével téged szomjúhoz, és te-hozzád kívánkozik	URam IESUS Christus, ki én-érettem, nem szántad semmi munkádat és fáradságodat: én-érettem éheztedél, szomjúhoztál, tellyes étszakákon imádkoztál

⁵⁹ Mindenképpen további vizsgáldást igényel, hogy ez a séma a kor imádságelméletei közül melyikkel állítható párhuzamba. Vö. GÁBOR 2009. Különösen a *Változat a recepcióra: Ludovicus Granatensis* című fejezet.

⁶⁰ PÁZMÁNY 1636, 454–455.

⁶¹ *Uo.*, 649–650.

		Szálljon reám a' te irgalmasságod, mint a' reggeli harmat, mely a' földet meg-nedvesíti.	
<i>2. szakasz:</i> könyörgés, hogy bocsássa bűneinket, tisztítsa lelkünket	szegény koldus vagyok, segíts rajtam	Atya-mindenható Isten, ki kezdetben a' világosságot teremtéd, világosítsad szemeimet, hogy a' bűnnek setétségébe ne essem	Ved-ki szívemből az Isteni dolgokra-való restséget:
nyissa meg lelki füleinket világosítsa értelmünket, oktassa tudatlanságunkat	beteg vagyok, gyógyíts meg ostoba barom vagyok, taníts	Meg-váltó Fiú Isten, fényességből származot fényesség, és a' setétségben tündöklő világosság, üzd-ki belöllem a' tudatlanságnak homályát	
	tudatlan gyermek vagyok, nem tudom mit kell tennem	Szent Lélek Isten, fényeskedő és emésztő tűz, gerjeszd-fel szívemben a' te szerelmednek tüzeit:	
<i>3. szakasz:</i> értsük, amit erkölcsünk jobbítására és életünk vezérlésére hallunk	te adj értelmet, a jót elválasszam a gonosztól		Adgyad, hogy örömmel szolgállyak néked, böytölésben, vigyázásban, szünetlen imádkozásban. Felebarát-omat jó akarattal segítcsem szükségében, táplállyam fogyatkozásiban, vigasztallyam keserőségében, oktassam tudatlanságában, örömet hordozzam az ő terhét, és mindenekben szorgalmatosan munkálkodgyam: tudván, nem csak hogy rövid üdöm vagyok, és az-után nem munkálkodhatom, de azt-is, hogy dücsösséges gyümölcsö vagyok a' mi munkánkknak.
<i>4 szakasz:</i> gerjessze akaratunkat azok kívánságára vastagítsa erőtlenségünket megtartására	te adj erőt, hogy életemet kedved szerint rendeljem	őriz-meg engem, Uram, a' te jelen-léteddel, minden veszedelemtül, és hirtelen haláltúl: gerjeszd-fel bennem a' te szerelmedet, hogy e' mái napon kedvessen szolgálhassak néked: Az mi Urunk IESUS Christus-által, etc.	Segets azért én Istenem, és vastagics engem: Ki az Atya és Sz. Lélek Istennel egyetemben, élsz, etc. Amen. .

III. „egybeszedni, értelmesen megválogatni...”

Az *Imádságos könyv* kiadásai és azok szerkezete

Az *Imádságos könyv* Pázmány életében négyszer jelent meg, első kiadása Grácban, 1606-ban,⁶² a további három edíció Pozsonyban, 1610-ben,⁶³ 1625-ben,⁶⁴ végül 1631-ben.⁶⁵

A kiadások felépítése hasonló szerkezetű. Az első, 1606-ban megjelent imakönyv a bevezető részben, illetve a kötet végén mutat némi eltérést a későbbi kiadásokhoz képest, de a középső rész, amely tíz fejezetre bontva tartalmazza az imádságokat és tanulságokat, és ahol elkezdődik a lap-, illetve az első kiadás esetében a levélszámozás, teljesen párhuzamos.

A bevezető rész mind a négy kiadásban ugyanazzal a mottóval kezdődik. Ezután ajánlás következik Kapi Annához (1606, 1610), majd előszó a keresztény olvasóhoz (1610, 1625, 1631). Az első kiadásban az ajánlást követően két mutató tábla található, az egyik tartalomjegyzék, a másik tárgymutató, különválasztandó az imádságok és a tanulságok rendjét. Az első kiadás bevezető része itt véget ér. A másik három kiadásban az előszót követően két rövidebb tanulsággal találkozunk, az egyik az esztendőről és annak részeiről szól, a másiktól pedig megtudhatjuk, mikor szabad mennyegzőt szolgáltatni. Ezt követi a naptár, minden hónap esetében latin nyelvű naptárverssel, majd egy általános ismertetés a kalendárium részeiről, illetve egy „örökös Tábla” (harminc évet ölel át) a változó ünnepekről. A bevezető rész *A' calendariom ujításának szükséges-vóltárul* című szövegében naptártörténetet ad, elmagyarázza a Iulius Caesar, a nácieai zsinat, valamint az 1582-es Gergely-féle naptárreform eredményeit, a húsvét idejét, a szökőévet.

Az első kiadás legvégén egy hitvédő művet találunk, melynek címe *Reovid tanvsagh, mint ismerhesséc megh az egiügiüc, az igaz vallast*,⁶⁶ amely a későbbi kiadásokban már nem szerepel. Az 1610-es kiadás az egyetlen, amelyben nincs tartalomjegyzék, a harmadik és negyedik kiadás végén viszont van. Hibajegyzék a második és negyedik kiadásban található.

---

⁶² RMNy II, 945 sz.

⁶³ *Uo.*, 1003 sz.

⁶⁴ *Uo.*, 1345 sz.

⁶⁵ *Uo.*, 1513 sz. A három pozsonyi kiadás mégsem ugyanazt a nyomdahelyet jelenti. Pozsonyban 1609-től 1617-ig működött a Forgách Ferenc nevéhez kötődő érseki nyomda, a második kiadás erre az időszakra esik. Az *Imádságos könyv* harmadik illetve negyedik kiadása a Pázmány által alapított jezsuita kollégiumi nyomdából került ki, amely 1623-tól 1652-ig működött. V. ECSEDY 1999, 135.

⁶⁶ Ez a cím a mű elején található, Pázmány 1606, [225v]. A címlapon a következő módon szerepel: *Reovid tanvsagh, mint ismerhesse megh akar mely együgiü ember is az Igaz Hitet*. Vö. PÁZMÁNY 2006.

Az *Imádságos könyv* középső részét képező tíz fejezet valamennyi kiadásban azonos sorrendben követi egymást.⁶⁷ A tíz fejezet felépítése a következő: Az első fejezetben, amelynek címe, *Az Mi-Atyánkrul, Üdvözletrül, Hiszek-Istenrül, Töredelmességnek cselekedetirül, és a' Sz. Kereszt jelérül*, a legfontosabb imádságok találhatók. A *Mi Atyánk* és az *Üdvözlég* szövegét elmélkedéssel kiegészítve közli Pázmány, az imák minden sorát egyesével gondolja át, ízeletti a szavakat,⁶⁸ próbálja megfejteni mélyebb értelmüket, hiszen mindenki ismeri, „de sokan, vagy nem értik, vagy meg nem gondolják ennek el-reydet méltóságát, beolcseségét, erejét, és melyseges titkait.”⁶⁹ Ebben a fejezetben kapott helyet, igaz először csak az 1610-es kiadásban, a hitvallások mellett a töredelmességre, vagyis a bűnbánat mindennapi gyakorlására buzdító írás is. Valamennyi kiadásban megtalálható *A' Szent Kereszt Jelérül* című tanulság, amelyben a keresztvetés módjait és értelmét magyarázza el Pázmány. A második részben *Reggeli, es estveli könyörgések* találhatók. A fejezet elején áll egy rövid írás, amely szerint minden nap imádkozni kell. Reggel, ágyból kikelve, keresztvetés „után, el-mondván a' Mi-Atyánkat, Üdvöz-lég Mariat, Hiszek-egy-Istent, a' következő imádságokat aitasos szívvel mond-el.”⁷⁰ A nap végén, „mikor estve el-akarsz nyugodni akkor csendességben lévén, így szóly a' te lelkednek: ihon, én lelkem, ez a' nap-is el-múlt: mi jót, vagy gonoszt cselekedtünk ma?”⁷¹ Az ehhez a feladathoz tartozó imádságok szintén megtalálhatók a második fejezetben. A harmadik rész *Isteni jo-tetemenyert hala-adasok* címmel tartalmaz imádságokat. Ezek elmondása révén a teremtésért, a megváltásért, a megszentelésért adhatunk hálát. A fejezet végén található Szent Ambrus és Ágoston hálaadása is, a *Tegeed Isten dicsírünk* kezdetű imádság. A negyedik rész címe: *A' predikaciohoz, es sz. aldozathoz tartozó imádságok; a' misének ceremonaiáról, és papi öltözetekrül*. A fejezet első felében a mise részeihez, prédikáció előtt, prédikáció után, mise kezdetin, az angyali ének idején, epistola olvasásakor, etc. tartozó könyörgéseket találjuk, második felében pedig a mise ceremóniáinak magyarázatát olvashatjuk. Az ötödik fejezetben *Az olvasórul; és a' háromszori csendítésrül* vagyis először a rózsafüzérről, annak használatáról, értelméről szóló írások találhatók, majd kiderül, ha harangoznak, az *Úr Angyala* kezdetű imádságot kell elmondani. A hatodik, hetedik, nyolcadik fejezetben könyörgéseket találunk. A hatodik részben *Lelki javainkert könyörgések* címmel hitért, szeretetért, isteni félelemért, alázatosságért, hét fő

⁶⁷ A fejezetcímek esetében mindig az 1631-es kiadást használom, ha ettől eltérlek, jelzem.

⁶⁸ Szent Ignác *Lelkigyakorlatos könyvének* második imamódját követi ezzel a módszerrel Pázmány: „az imádkozó [...] mondja: Mi Atyánk. Addig maradjon ennek a szónak a megfontolásánál, amíg különböző jelentéseket, hasonlatokat, örömet és vigaszt talál benne. Ugyanígy járjon el a Miatyánk vagy bármely más imádság minden egyes szavánál, ha ezen módon azt akarja imádkozni.” SZABÓ 1990, 141.

⁶⁹ PÁZMÁNY 2001, 42:23–25.

⁷⁰ *Uo.*, 80:4–6.

⁷¹ *Uo.*, 80:18–20.

vétkek legyőzéséért, az örök boldogságnak kívánásáért könyörögrhetünk. Ennek a fejezetnek a végén találjuk Szent Brigitta könyörgéseit a boldog kimúlásért. A hetedik fejezetben *Közönseges jokert könyörgések* található, legtöbb a hadakkal való ostromoztatás megszüntetését kéri, de találunk könyörgést a tévelygések kigyomlálásáért, az anyaszentegyházért, lelkipásztorokért, fejedelmekért, a dög-halál eltávoztatásáért, esőért. A nyolcadik fejezetben *Bizonyos személyek imádsági* található, ezen szövegek által fiak szülőkért, szülők gyermekeikért, házások egymásért tudnak könyörögni. Ebben a fejezetben olvasható a betegek, rabok, úton járók könyörgése is. A kilencedik fejezet címe *A' gyónáshoz, es ur vacsorajához keszitő könyörgések*, amelynek első (nagyobb) része gyónáshoz kapcsolódó imákat, lelki tükröt, magyarázatokat tartalmaz, második részében pedig *Az Oltár-előt-való Imádság, mikor hozzánk akarjuk az Urat venni*, majd *Az Ur vétele-után* című több részből álló imádság-sorozat olvasható. A tizedik fejezetben, amelynek címe *Szent David penitencia-tarto soltara*, a zsoltárokon túl közismert imák, litániák szerepelnek. A fejezet végén pedig *Szent Irás intési* címmel a *Bibliából* vett idézetekkel bocsátja el az olvasót Pázmány, mindenki rendje, rangja, neme, társadalomban beöltött szerepe szerint kap úttravalót.

A tíz fejezet tehát mind a négy kiadás esetében, noha a fejezetcímekben előfordulhat eltérés, ezt a sorrendet mutatja. Az alábbiakban a fejezetek részletes vizsgálata következik. Elsőként felépítésükről, majd a négy kiadás összevetésének eredményeiről lesz szó. Az egybevetés módszere eltér a szövegkritikai jegyzetek készítése során alkalmazott eljárástól, minthogy ott a főszöveghez, vagyis az 1631-es kiadáshoz viszonyítottam valamennyi korábbi kiadást. Ezúttal a szövegek alakulását vizsgálva, időrendben haladtam, az egyes imakönyvet mindig az időben azt megelőzőhöz hasonlítottam, vagyis a második kiadást az elsővel, a harmadikat a másodikkal, a negyediket pedig a harmadik kiadással vettem egybe.

Így látni fogjuk, hogyan dolgozta át Pázmány az *Imádságos könyvet*, milyen változtatásokat eszközölt. Először formai szempontból vázoló az eltéréseket, majd megvizsgálom, milyen módon, mértékben, s meddig ment el a szöveg-átalakításban, majd tematikus csoportosítás következik, amikor a tartalom módosításának különböző szempontjait veszem szemügyre.

A fejezetek felépítése

A tíz fejezet mindegyike több, rövidebb-hosszabb részből, elmélkedésből, könyörgésből, az egyház szabályainak, szertartásainak magyarázatából áll, amelyek két-három sorosak, de akár több laposak is lehetnek, és rendszerint önálló címmel rendelkeznek. Említettem, hogy a fejezetek azonos rendben követik egymást az általam tárgyalt kiadásokban, s ez elmondható az egyes fejezeteken belül az imádságok, tanulságok sorrendjéről is. Egyetlen önálló imádság esetében fordul elő, ez a *Nicaeabéli Z. geolekeozet vallása*, hogy az első kiadástól eltérő helyen szerepel a későbbi kiadásokban. Az önálló szövegegységek (imádságok, tanulságok) részletesebb vizsgálata alapján az is megállapítható, hogy az imádságoknál és tanulságoknál kisebb egységek, így a bekezdések esetében is jellemzően megőrizte Pázmány az 1606-os sorrendet. Néhány alkalommal fordul elő csupán, hogy ettől eltért a bekezdésnyi, vagy annál hosszabb, de az imánál rövidebb szövegegységek esetében – ezek a változtatások csak a második kiadásban szerepelnek, a későbbiekben sorrendjük nem módosult tovább.

Pázmány úgy gondolhatta, az első kiadás anyagát „értelmesen megválogatta, rendbe hozta”, minthogy annak sorrendjén nemigen változtatott, az átalakítások célja tehát nem az első kiadás rendjének megbolygatása volt. A későbbi kiadásokban található módosításokat alapvetően két eset indokolta, egyrészt, ha valamiről úgy gondolta, érdemes még „egybe gyűjteni”, másrészt, ha a „helyes kimondásban” fogyatékoságot látott.

A továbbiakban ezekről lesz szó.

Az egymást követő kiadások szöveg szerinti egybevetésének eredménye meglehetősen rendszertelen képet mutat, minthogy az egyes kiadásokat különböző mértékben dolgozta át Pázmány. A második és harmadik bővelkedik eltérésekben, a negyedik kiadásban alig van, sőt, az olyannyira egyezik a harmadik kiadással, hogy az elemzés során ritkán lehet önálló sajátossággal jellemezni.

Az első három edíció vizsgálata meglehetősen bonyolult szövegformálási folyamatról árulkodik. A kiadások közötti eltérések mértéke roppant széles skálán mozog, a változtatás lehet csak egy szó, esetleg toldalék, de akár több lapnyi szöveg betoldása is. Előfordul, hogy nem egy hosszabb részt illeszt be, vagy vesz el szerzőjük, hanem átfogalmazza a korábbi szöveget. Igen gyakori, hogy ezek a megoldások párhuzamosan vannak jelen, s nehezen lehet bármiféle következetességet, vagy szabályosságot felfedezni bennük. Mindezek ellenére néhány jellegzetesség, az egyes kiadások, bizonyos fejezetek sajátosnak mondható változása mégis megfigyelhető. Ezek a következők.

Nagyobb mennyiségű (több oldalas) szövegrészlet betoldása a második kiadásra jellemző. Ebben a kiadásban egészül ki az *Imádságos könyv* több önálló szöveggel, pl. a naptárról szóló résszel, a töredelmesség szép könyörgéseivel, a mindennapi számvetésre buzdítással, egyéb önálló imával, illetve részletekkel, ez utóbbi esetében oly módon, hogy a már meglévő imádsághoz, tanuláshoz told hozzá (elé, mögé, közé) újabb bekezdéseket.⁷² A harmadik kiadásra ez már nem jellemző, ott általában a meglévő szövegeknek mondatnál rövidebb mértékű változtatásával találkozunk, pl. szórend felcserélése, szavak felváltása szinonimával, nyelvtani szerkezetek átalakítása. A zárt szövegek is némi változtatással kerülnek át a következő kiadásokba. Jellemző a tizedik fejezet litániái esetében, hogy az első két kiadás szövege párhuzamosnak tekinthető, majd a harmadik kiadásban találunk néhány, a szavak szintjét érintő változtatást, amelyekkel a negyedik kiadás teljes hasonlóságot mutat. A legnagyobb átalakuláson az első fejezet imaelmékedései esnek át, nem egy esetben fordul elő, hogy az 1606-os kiadás bekezdései a gondolatot megőrizve, egészen új köntösben jelentkeznek a következő kiadásban, majd a szöveg tovább alakul (csekélyebb mértékben) a harmadik kiadásban.⁷³

A negyedik kiadásban igen kevés és csekély mértékű újítással találkozhatunk. Az imakönyvek felépítésénél már említettem, a két kiadás szerkezete közötti egyetlen különbség a hibajegyzék hiánya a harmadik kiadás végén. Ettől eltekintve az 1631-es kiadás szövegszerűen csaknem teljesen megegyezik az 1625-ös kiadással, minden lap alján ugyanaz az őrszó található, az ívjelzés, a lapszámolás, a sorok szedése végig párhuzamos, a szavak helyesírása is többnyire hasonló. Mégsem beszélhetünk egyszerű utánnomásról, hiszen a kritikai apparátus majdnem 300 különbséget tart számon (ezek nagyrészt szónál rövidebb eltérések), amelyeknek mintegy harmada a bevezető részben található, mivel az ajánlás és a naptár „naprakész” adatai követik az idő múlását. Az újraszedést igazolja a sajtóhibák léte is, előfordul, hogy automatikusan öröklődnek, de ellenpélda is szép számmal adódik.

---

⁷² A következő fejezet számos példát tartalmaz a változtatások illusztrálására.

⁷³ Az első fejezet imaelmékedései ilyen mértékű és típusú átalakulása láttán óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy az *Imádságos könyv* nem minden sora származik valamilyen más írott forrásból. Az *Előszó*ban utaltam arra, hogy az *Imádságos könyv* forrásait Bogár Judit kutatja, aki nagy százalékban lelte meg a szövegek eredetijét. Szíves szóbeli közlése szerint az első fejezet elmékedéseit (még) nem találta meg. Talán nem túlságosan merész az a feltételezés az ilyen mértékű átdolgozás alkalmával, hogy nem valamelyik „régii Doktor” írásának felhasználásáról, hanem Pázmány saját fogalmazásáról lehet szó.

Példatár

Az átdolgozás sokféleségét a következő példák hivatottak illusztrálni.⁷⁴ Valamennyi jellegzetes típust bemutatom, az egyezéstől a teljes különbözőségig. A helyesírásból fakadó eltérést nem jelöltem.

Elsőként olyan részletet mutatok be, amelynek szövege a négy kiadás során nem változott. A tizedik fejezetből való idézet jól illusztrálja, hogy pusztán a helyesírás különbözőségéből fakadóan mennyi eltéréssel találkozunk. (2001, 313:5–7)

1606, (224[r]:)

Az Vrakhoz.

VRac, a mi igaz es képes, aggiatoc megh a szolgáknac, tuduan hogy nektekis vratoc vagion menieghbe.

1610, (728–729)

Az Vrakhoz.

Vrak, az mi igaz és képes, adgyátok meg az szolgáknak, tuduán hogy néktekis vratok vagyon menyegben, Coloss. 4. v. 1. Ephes. 6. v. 9.

1625, (567:)

Az Urakhoz.

Urak, a' mi igaz és képes, adgyátok-meg a' szolgáknak: tudván, hogy néktek-is Uratok vagyon menyéghben: Coloss. 4. v. 1. Ephes. 6. v. 9.

1631, (567:)

Az Urakhoz.

Urak, a' mi igaz és képes, adgyátok-meg a' szolgáknak: tudván, hogy néktek-is Uratok vagyon menyéghben: Coloss. 4. v. 1. Ephes. 6. v. 9.

A következő példa azt a típust mutatja be, amikor első kiadásban megjelent szöveg egyedül a második kiadásban módosul, majd ez változatlanul él tovább a későbbiekben. (2001, 58:14–24)

1606, [11v]

Es aldote a te mehednek giümeolcse, IESVS CHRISTVS, Eleuen kutfeie, a te méhed giümölcse, minden aldomasnak, Az eo ki folio telliessegebe reszesüllünk, te altad, ö bodogsagos züz, es a reghi giümölcz

---

⁷⁴ A részletek idézésekor kövér betű jelzi az előző kiadástól való eltéréseket, [...] jel mutatja, ha az újabb kiadásból hiányzik valami, ami az azt megelőzőben megtalálható. A negyedik kiadást általában nem hoztam, ha annak szövege megegyezik a harmadik kiadásával.

ételből származot nyaualiainkat, roncsa el a te méhednek gyümölcse, mely amaz igaz élet faianak üdüösséges gyümölcse.

1610, 58–59

ES áldot az Te méhednek gyümölcse, Iesus Christus: **Miuelhogy az Te méhednek gyümölcse, eleuen kút feie** minden aldomásnak, az eo kí folyó tellyesseghében reszesüllyünk Te általad oh bodoghságos szüz, és az réghi gyümölcz ételből származot nyaualyánkat, roncsa el az Te méhednek gyümölcse, **az** elet faianak üdüösséghes gyümölcse, **az mi Vrunk IESVS Christus: Amen**

1625, 38

Es áldot a' te méhednek gyümölcse, JESUS Christus. Mivelhogy a' te méhednek gyümölcse, eleven kút-feje minden áldomásnak, az ő ki-folyó tellyességében reszesüllyünk te-általad, oh boldogságos Szüz: és a' régi gyümölcs ételből származot nyaualyánkat, roncsa-el a' te méhednek gyümölcse, az élet fájának üdvösséges gyümölcse, a' mi Urunk IESUS Christus. Amen

Gyakran előfordul, hogy a második kiadásban többet változik a szöveg, mint a harmadik kiadásban. Az alábbi három példa e „többet” mutatja be, ezáltal megfigyelhetjük az átdolgozás egészen különböző mértékű eseteit.

Elsőként lássuk az átlagos (csekélyebb) mértékű változtatást bemutató példát. (2001, 59:7–12)

1606, [11v]–12[r]

Azzoniunk züz Maria, Istennek Z. Annia, keoneorögy erettünk, bünösökért, most es halálunk oraian Amen: Hogy a te z fiadnak érdeme által, mys az eo teolle niert igasságba reseszüllüünk, Es miképpen az Vr, te veled, es te benned volt, vgy mi bennünkis lakozzék malasztia által, eletünkbe, vigasztalasa által betegségünkbe, az eorök bodogságh által ki mulasunkba, ki el es vrálkodik az Atia, es z lélek Istennel egietembe, most es eoröckön eoröcke, Amen

1610, 59

Aszonyunk szüz Maríá, Istennek szent Annia, **imádgymi** érettünk bünösökért, most, és halálunknak oráian, [...] Hogy az Te [...] fiadnak érdeme által, mijs az eo tölle nyert **bodoghságban** reszesüllyünk, és miképpen [...] Te veled, és Te benned volt **az Vr**, vgy mi bennünkis lakozzék **megh szentelő** malasztjáual eletünkben, [...] és ki mulásunk **vtán, az örök bodoghságban reszessé tégyen:** Amen.

1625, 38–39

Aszonyunk szüz Maria, Istennek szent Annia, imádgymi-érettünk bünösökért, most, és halálunknak oráján: HOgy a' te Fiadnak érdeme-által, miis az ő-tölle nyert boldogságban reszesüllyünk: és miképpen te-veled, és te-benned volt az Ur, [...] mí-bennünk-is lakozzék [...]szentelő malasztjáual életünkben: [...] ki-mulásunk-után **pedig**, az örök boldogságban reszessé tégyen: Amen.

A következő példa olyan változtatást szemléltet, amely esetében a második kiadás az első kiadás szövegét többszörösére duzzasztotta. A harmadik kiadásban lényegesen kevesebb változtatás történt, a negyedik kiadásban nincs újabb módosítás. (2001, 57:3–16)

1606, (11[r]:)

Vdueoz légi Maria: Vduöz légy O meni országnak kiraline azzonia, Isténnek Z. Annia. Vduözlégy O Maria, az az Thengernek csillaga, auagy, Azzoniunk, büneosök otalmazoia, megh keseredtek vigasztaloia, az Atia Istennek iegiese, a menniey kiralinak z Annia:

1610, (53:)

Wduöz légy Maria: Wduözlégy [...] menyországának királyne aszonya, **az mi Istenünknek választot sz:** Anya. Wduözlégy [...] María, azaz, Tenghernek csillagha, [...] bünösöknek oltalmazóia, megh keseredteknek vigasztalóia, az Atya Istennek iegese, az mennyei keralynak szent Anya: **Wduözlégy María, mert Te benned kezdeték ell az mi üdüösségünk mikor méhedben foghadád az üdüözítöt, Te valtoztatád ell az Eua neuét, mert ha eo általa kezdeték az mi veszedelmünk, mikor ez világhra hozá az bünt, és az halált, az kigyónak hatalma alá vetuén az emberi nemzetet, Te általad lön kezdeti az mi valtságunknak, az büntül és haláltül való szabadságunknak, midön az Te mehednek gyümölcseuel megh rontád az kigyónak feiét. Eoruendez szeplötelen szüz Maria, ezen az Te üdüözeteden, és könyörghéseddel ébrezd fell az én lelkemet, hogy nagy aítatosságghal mondhassam tenéked ezt az Angyali üdüözetet.**

1625, 34–35

Eüdvöz-légy Maria. Eüdvöz-légy meny-országának Királyné aszonya, [...] Istenünknek választot szent Anya. Eüdvöz-légy Maria, az-az, Tenger[...] csillaga, bünösöknek oltalmazója, megkeseredteknek vigasztalója, [...] Atya Istennek jegyese, [...] mennyei Királynak szent Anya. Eüdvözlégy Maria: mert te-benned kezdeték-el a' mi üdvösségünk, mikor méhedben fogadád az üdvözítöt. Te változtatád-el az Eva nevét: mert, ha ő általa kezdeték [...] veszedelmünk, mikor e' világra hozá a' bünt és halált, a' kigyónak hatalma-alá vetvén az emberi nemzetet, te-általad lön kezdeti [...] váltságunknak, [...] büntül és haláltül-való szabadságunknak, midön [...] méhednek gyümölcseuel meg-rontád a' kigyónak fejét. Eörvendezz, szeplötelen Szüz Maria, ezen a' te üdvözeteden, és könyörgéseddel ébrezd-fel az én lelkemet, hogy nagy aítatossággal mondhassam [...]néked ezt az Angyali üdvözetet.

A harmadik példa esetében egy kevésbé jellemző típust figyelhetünk meg. A második kiadásban lévő változat az átdolgozás során csak gondolatokat őrzött meg az első kiadásból. (2001, 58:14–24)

1606, [11v]

Kik a mi első Aniank atkat viseluen, fáidalommal, es bünbe szülik fiokat. De te, o Istennek aldot Z Annia, züzen fogadád méhedbe, faratság nekül hordozád, fáidalom nekül, züzen szüled a vilagnak Vrat: Aldot vagi azert, azzoni allatok keozt, seot minden azzoni allatok, es minden teremtet allatok feolöt.

1610, 57–58

Te vagy áldot aszony állatoknak közöttte: Méltán neuztetel áldotnak az aszony állatok közeot, mert csak Te egyedül menekedtél megh az maghtalansághnak atkátul, szüzességnednek éppen megh maradasáual: Szabados vóltal Te az fáydalommal való szülésnek atkátul, és holot az töb aszony állatok az férfiak birtoka alat vadnak, az Istennekfia, tizenkét esztendős korbannis, enghedelmissen Tehozzád halghatot: Aldot vagy nemes aszonyunk szüz Maria, mert Te általad születék minekünk az mennyei aldomasoknak kút feié, az Te mehednek gyümölcse: Szabadícs megh enghemet az Te imadsághid által, minden atoktúl, hogy az Te fiadnak keduesen szolgálhassak mind örökkön örökke. Amen

1625, 37–38

Te vagy áldott aszonyi állatoknak-közöttte.

MÉltán neveztetel áldotnak [...] aszonyi állatok-közöt: mert csak te egyedül menekedtél-meg a' maghtalansághnak átkátul, szüzességnednek éppen megmaradasával: szabados vóltál [...] a' fáydalommal-
való szülésnek átkátul. Es **noha** a' töb aszonyi állatok, [...] férfiak birtoka-alat vannak: **de** az Isten[...] Fia, tizen-két esztendős-korában-is, engedelmissen te-**tölled** halghatot, **és birodalmod-alat vólt**. Aldot vagy nemes Aszonyunk szüz Maria, mert te-általad születék [...]nénkünk a' mennyei áldomásoknak kút-feje, a' te mehednek gyümölcse. Szabadícs-meg engemet [...] imadsághid-által, minden átoktúl, hogy a' te Fiadnak kedvessen szolgálhassak, mind örökkön örökké. Amen.

A következő példa esetében az átdolgozás mértéke a harmadik kiadásban nagyobb, nem a második kiadásban, *A' Misének Ceremoniáiról* című írás (2001, 122:1–132:14) illusztrálja ezt a nem ritkán előforduló esetet. A negyedik kiadás változatlanul őrzi a harmadik szövegét. Mivel ez az elmélkedés több oldalas, csak az első bekezdést idézem. (2001, 122:1–7)

1606, 64[r]

Az Misében valo Caeremoniaknak, reovid magiarazattia.

A Mi üdueoziteonc, véres aldozattiánac emlekezetibe, a Misebe, két rendbeli dolgoc foglaltatnac: Nemelliec ennac az aldozatnac természetit, es miuoltat illetic, Nemelliec pedig csak Caeremoniac, es szokot rend tartásoc, Es ezec keozzul. kit az Apostoloktul veottec a hiuec, kit az vtan, io es diszes rend tartásnac okáert szerzetec az Anyaszentegyhaz pasztori.

1610, 244–245

Az Misében való Caeremoniákrúl.

AZ mi üduözitönc, véres aldozattyánac emlekezetiben, az Miseben, két rendbeli dólghok foglaltatnac: Nemellyek ennek az aldozatnac természetit, és miuoltat illetik, Nemellyek pedig csak Caeremóniak, és

szokot rend tartások, Es ezek közzül, kit az Apostoloktól vöttek az híuek, kit az vtán, ió és díszes rendtartásnak okáert szerzették az Anyaszentegyhaz pasztori.

1625, 176

A' Misének Ceremoniáiról.

[...] ÜDvözítönk Véres áldozattyának emlekezetiben, a' **Szent** Misében, Két rend-béli dolgok foglaltatnak: **Elsök**, ennek az Aldozatnak természetit, és mi-vóltát illetik. **Mások**, csak Ceremóniák, és szokot rend-tartások. **Mellyek**-közzül, **némellyeket** az Apostoloktól vettek a' Hívek: **nemellyeket** az-után, [...] díszes rend-tartásnak-okáért, szerzetek az Anyaszentegyház Pásztori

Végül egy olyan példa következik az első fejezetből, amely csak egyszer fordul elő. Az első és második kiadásban a két cím megegyezik, a hozzá tartozó szövegek azonban semmilyen egyezést nem mutatnak. A harmadik kiadásban kisebb változtatást találunk, a negyedikben már nincs különbség. (2001, 58:3–13)

1606, 11[r]

Vr vagion te veled. Nem csak Isten aiandekiuál, de az Atia Istennek bölcsesegéuel, a menniei aldomásnak, es malaztnak ki folio kut feieuelis, tellies vagi, o Mariá, mert nem csak lelkedbe, de mehedbeis az vrat hordozád:

1610, 56–57

Vur vagyon Te veled: **Noha az Te szent Fiad Emmanuel, velünk lakozó Isten, De Te veled sokkal külömben vagyon, hogy sem egyéb emberekkal; Te veled vagyon az Vur[!]; mert természeti szerént mindenüt ielen vagyon: Te veled vagyon az ő malasztya által, de sokkal böcsülletesb módon hogy sem az töb szentekkel, mert csak Tégedet választot hogy az Isten Annyának böcsülletes meltosaghára emeltetnél, és az Te méhedben kilencz hólnapigh lakozuán, az Te értelmet, akaratodat és minden cselekedetidet igazgatta: Oh áldot szép szüz, kéried az Te veled lakozó Vrat, hogy az eo szent kegyelme által, én velem lakozzék, és az én akaratomat oly erős szeretettel biria, hogy soha töllem el ne tauozzék:**

1625, 36–37

Ur vagyon te-veled.

NOha a' te Szent Fiad Emmanuel, velünk lakozó Isten: de te-veled sokkal külömben vagyon, hogy-sem egyéb emberekkal. Te-veled vagyon az Ur: mert természeti-szerént mindenüt jelen vagyon. Te-veled vagyon [...] malasztya-által, de sokkal böcsülletesben, hogy-sem a' töb szentekkel: mert csak tégedet választot, hogy az Isten Annyának böcsülletes méltóságára emeltetnél, és [...] méhedben kilencz hólnapig lakozván, [...] értelmet, akaratodat, és minden cselekedetidet igazgatná. Oh áldot szép Szüz, kérjed a' te-veled lakozó Urat, hogy az ő szent kegyelme-által, én-velem lakozzék, és az én akaratomat oly erős szeretettel birja, hogy soha töllem el ne távozzék.

Az *Imádságos könyv* több olyan imát, zsoltárfordítást, litániát tartalmaz, amelyek benne éltek a köztudatban, amelyek szövegét a hagyomány őrizte. Talán meglepő, de ezekben is találunk kisebb mértékű eltéréseket.

Szent Bernát könyörgése a tizedik fejezetből (2001, 286:4–287:2) néhány helyen mutat különbséget, amelyek a második és a harmadik kiadás között találhatók. Az ezt tartalmazó sorokat idézem. (2001, 286:17–19; 286:27–28)

1606, [204v]–205[r]

O Io IESVS, el ne veszessen engem az en gonossagom, kit a te mindenható io voltod teremtet. O édes IESVS, esmérd meg en bennem a mi tied, es töröld le az ideghen abrazatot en bennem.

1606, 205[r]

O IESVS, te benned hiueoknec üdüössege, O IESVS hozzád foliamoknac vigasztalása, IESVS minden büneinknec bocsanattia.

1610, 685

OH Ió IESVS, el ne veszessen engem az én gonozságom, kit az te mindenható ió vóltod teremtet. Oh édes IESVS, esmérd meg én bennem az mi tiéd, és töröld le az idegen abrázatot én bennem.

1610, 686

OH IESVS, te benned hiuöknek üdüössége, Oh IESVS hozzád folyamóknac vigasztalása, IESVS minden büneiknek bocsánattya.

1625, 520

Oh [...] IESUS, el ne veszessen engem az én gonosságom, kit a' te mindenható jóvóltod teremtett. Oh édes IESUS, ismérd-meg [...] bennem a' mi tied, és töröld el az idegen ábrázatot **belöllem**.

1625, 521

Oh IESUS, te-benned hívöknek üdvössége: oh IESUS, hozzád folyamóknac vigasztalása: **oh** IESUS, minden büneinknek bocsánattya:

A következő példa, szintén a tizedik fejezetből, az L. zsoltár (2001, 261:17–262:25), amelyet az 1606-os kiadás tanúsága szerint Balassi Bálint fordított. A zsoltár szövege az első két kiadás esetében egy helyen tér el, a harmadik kiadásban három további helyen találunk változtatást, a negyedik kiadás ez utóbbtól már nem tér el. Azt a részt idézem, ahol az eltérések vannak, bővebb szövegkörnyezetben. (2001, 261:22–26)

1606, [180v]

Mosd el rollam immár, Kit lelkem alygh vár, Mosd el bünöm rutsagat. S' Eggiüt az rut hirrel, Mint rut büzt enyczdel, Fertelmem büdös szagat. Esmerem vetkemet, Kiert nap engemet, Rettent, mutatuan magat. Csak neked vetkeztem, Bünt ellened teottem, O kegielmes Vr Isten.

1610, 627

Mosd el róllam immár, Kit lelkiem alig vár, Mosd el bünöm rútságát. S' Eggyüt az rú hirrel, Mint rú büzt, **enhícsd** el, Fertelmem bűdös szagát. Esmérem vétkeket, Kiért nap engemet, Rettent, mutatuán magát. Csak néked vétkeztem, Bünt ellened töttem, Oh kegyelmes Vr Isten.⁷⁵

1625, 471–472

Mosd-el róllam immár, kit lelkiem alig vár, mosd-el bünöm rútságát. [...] Eggyüt a' rú hirrel, mint rú büzt, enyhícsd-el fertelmem bűdös szagát. Ismérem vétkeket, kiért nap engemet rettent, mutatván magát. Csak néked vétkeztem, bünt elötted tettem, oh kegyelmes Ur Isten.

A litániák esetében is előfordulnak kisebb változtatások. Ezt példázza az a néhány sornyi bevezető könyörgés, amely minden litániában megtalálható. *Az üdvösséges IESVS nevérül, Litánia.* című imádságból (2001, 282:4–285:4) vettem az idézetet. (2001, 282:9–17)

1606, 201[r]–[201v]

VRam irgalmaz nekünc.

Christus keoneorüly raitunc.

Vram irgalmaz nekünc.

Christus haly[!] megh minket.

Christus halgas megh minket.

Menybeli Atia Isten,

Megh válto Fiu Isten,   Legy Irgal-

Vigasztalo Z. Lélec Isten.   mas nekünc.

Z. Haromságh egy Isten,

1610, 677

VRam jrgalmaz nekünk.

Christus könyörüly raytunk

Vram jrgalmaz nekünk

Christus **halgas** meg minket

---

⁷⁵ Az „enhícsd” alak a Balassi hálózati kiritikai kiadásban (BALASSI 1998) az 1610 előtti forrásokban nem szerepel, ezekben az esetekben az „enyészd” szót találjuk. Ennek alapján az 1610-es *Imádságos könyvben* olvasható az „enhícsd” alak először. Mihálykó János 1609-es imakönyvében (MIHALYKÓ 1609) is az „enyészd” szerepel, minthogy Pázmány 1606-os kiadásának szövegét vette át (a két imakönyv kapcsolatáról bővebben a VI. fejezetben szólok), viszont harmadik kiadásában 1629-ben, (a második kiadása elveszett) már a Pázmány-féle 1610-es alak (enyhícsd) szerepel, noha maga az imakönyv megőrizte első kiadásának – így Pázmány 1606-os kiadásáét is – szerkezetét. A szó két alakja a hálózati kiritikai kiadás sztemmájának megfelelően jelenik meg az egyes nyomtatványokban, vagyis a bal oldali két ág köteteiben „enyhícsd”: a bécsi (1633), nagyszombati (1699), bártfai (1660 k.) kassai (1665) áll; a jobb oldali, a váradi kiadásokból származtatott ágak köteteiben pedig az „enyészd” alak szerepel: a lőcsei (1670,1671), pozsonyi (1676), valamint a kolozsvári kiadványokban (1669, 1677, 1681).

Christus halgas meg minket
Menybéli Atya Isten,
Meg váltó Fiú Isten, Légy Irgal-
Vigasztaló Sz: Lélek Isten, mas nekünk.
Sz, Háromság egy Isten,

1625, 513

URam, irgalmazz nekünk.

Christus, **kegyelmezz nekünk.**

Uram, irgalmazz nekünk.

Christus, halgas minket.

Christus, halgas-meg minket.

Meny-béli Atya Isten, **Irgalmazz mi-**

Meg-váltó Fiú Isten, nekünk.

[...] Szent Lélek **Ur** Isten, **Irgalmazz mi-**

Sz. Háromság egy Isten, nekünk.

A bemutatott példák igazolják, hogy jelentős változáson ment át a szöveg mind a második, mind a harmadik kiadás esetében, a negyedik kiadásban viszont nem találunk lényeges eltérést. Az átalakulás mértéke igen változó, elsősorban az imádság, tanulság, illetve az annál rövidebb szövegek szintjét érinti. Ezek a változtatások az első kiadás szerkezetét nem módosítják, inkább kiegészítik, teljesebbé teszik annak mondanivalóját.

IV. „...rendbe hozni, helyesen kimondani”

A kiadások átdolgozásának tematikus vizsgálata

A kiadásokban előforduló sokféle változtatás következtében az újrafogalmazott szöveg általában csiszoltabb, könnyedebb, szebb hangzású, és sokszor célszerűbb, mint amit a korábbi változat tartalmaz. Ezt időnként sikerül már a második kiadásban elérni, de sokszor a harmadik kiadásban olvasható a végleges szöveg. Amint említettem, a negyedik kiadásban érdemi változtatás már nem tapasztalható.

Az át- illetve újrafogalmazás motivációira az *Imádságos könyv* kiadásainak összehasonlító vizsgálatából következtethetünk, vajon miért, mi célból változtatott Pázmány a meglévő szövegen.

A sorrend módosítása

Két típusa van a sorrend megváltoztatásának. Az egyik, amikor Pázmány egy meghatározott szöveget, szinte változatlanul, egyik fejezetből átesz egy másik fejezetbe, ebben az esetben, mint látni fogjuk, a módosítás egy másik változtatás következménye; a másik típus, amikor egy fejezeten, illetve szövegegységen belül változtatja meg, bolygatja föl a korábbi sorrendet, azzal a céllal, hogy az új egymásra következés által az adott szöveg még hatásosabb legyen.

Az első típus kétszer fordul elő, az egyik a *Nicaeabéli Z. geolekeozet vallása* esete, amely az első kiadásban a negyedik részben, a későbbiekben azonban az első fejezetben szerepel. Ennek oka, hogy az 1606-os kiadás első fejezetéből még hiányoztak a hitvallások, így a *Nicaeabéli Z. geolekeozet vallása* a miséhez tartozó imádságok között, *Az Evangéliumkor* című könyörgés után található. A második kiadásban Pázmány úgy döntött, a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* után közli a hitvallásokat is, minthogy ez a három ima szinte összetartozik, miként azt maga is mondja az 1606-os kiadás kilencedik fejezetének végén: „*minden imadsaginknac kezdeti 's véghe, a Mi atianc, üdueozlegi Maria, es Credo legien*”.⁷⁶ Így a *Nicaeabéli Z. geolekeozet vallásának* két fejezetben is lett alkalmas helye, s mivel kétszer hozni felesleges, értelemszerűen az első előfordulásnál szerepel a teljes szöveg, s egykori helyén, a miséhez tartozó könyörgéseknél csak utalást találunk: „*Az Nicea-béli szent*

---

⁷⁶ PÁZMÁNY 1606, [177v].

*Gyölekezetnek vallását, meg-találod oda fel, fol. 40.*⁷⁷ Hasonló okból került át a kilencedik rész végéről Seneca esti számvetése a második fejezetbe, „*A' Kerésztyén embernek magával-való szám-vetése*” című részbe. Ez az intelem szintén az 1610-es kiadástól szerepel az *Imádságos könyvben*. Mind a kilencedik, mind a második fejezet hivatkozott része hasonló témájú, esti lelkiismeret-vizsgálat, mindkét esetben hasznos lehet a szöveg, s Pázmány úgy ítélte, a második fejezetben hathat ösztönzőbben Seneca példája:

„Seneca, lib. 3. de Ira, c. 36. így ír magáról: Mikor estve ki-viszik a' gyertyát, az én Feleségem, tudván szokásomat, csendességben vagyom. En pedig, valamit nap-estig mondtam, vagy cselekedtem, elő-számlálom elmémben: semmit magamtúl el nem titkolok. és a' hol fogyatkozást látok, meg-feddem magamat, mondván: No, most meg-engedem, de ez-után ez ne légyen. Amazzal vetekedvén, keményben szóllottál: ez-után, el-kerüld a' versengő embert. Amazt haragossan dorgáltad: mászor ne miveld. Etc.”⁷⁸

A helyváltoztatás ezúttal sem marad utalás nélkül. A kilencedik fejezetben található *Eőt közönséges Orvosság minden rend-béli Vétek-ellen* című tanulság végén, vagyis a Seneca-történet 1606-os kiadásbéli helyén a következőt olvashatjuk: „*a' mint bővebben meg-magyarázók e' Könyvnek második Részében: fol. 113.*”⁷⁹

A sorrendváltoztatás másik típusa az első fejezetben fordul elő: *Mi kenyeriünket minden-napiat adgyad nekünk ma*⁸⁰ illetve *A' Szent Kereszt Ielérül*⁸¹ című részekben, valamint a kilencedik fejezetben az *Vr vacsoraia-elöt*⁸² gyűjtőcímmel ellátott négy imádság esetében. Ez utóbbinál nem egy imán, tanulságon belüli gondolatsor cserélődött föl, hanem az 1606-os kiadás öt imádsága a későbbi kiadásokban eltérő sorrendben, felosztásban és átdolgozott megfogalmazásban szerepelt.

Ezúttal a *Mi kenyeriünket minden-napiat adgyad nekünk ma* sorhoz kapcsolódó elmélkedő imádság átdolgozását figyelhetjük meg. Az első kiadásban a földi illetve mennyei kenyér gondolat váltakozva jelenik meg, míg a későbbi kiadásokban a mennyei kenyérről szóló gondolat körülöleli a földi kenyérről szóló részt.

---

⁷⁷ PÁZMÁNY 2001, 113:27–28.

⁷⁸ *Uo.*, 92:30–93:7.

⁷⁹ *Uo.*, 235:8–9.

⁸⁰ *Uo.*, 51:17–52:33.

⁸¹ *Uo.*, 65:27–79:6.

⁸² *Uo.*, 244:20–249:22.

1606		1631
1	testi táplálás Istentől való	4 vastagítsa lelkünket a mennyei kenyér
2	haszontalan a földdel való bajlódásunk Isten áldása nélkül	5 bocsáss tanítókat, akik megszeggek szent igéd kenyerét
3	mértékletes táplálást kérünk, nem gazdagságot	6 nemcsak kenyérral él az ember hanem a szent igével is
4	lelkünknek is szüksége van a kenyérre	7 eddig a tékozló fiúval zabáltunk egyiptomi бүдös hagymát kívántunk, keserű gyönyörűségek
5	bocsáss tanítókat, akik megszeggek szent igéd kenyerét	2 haszontalan a földdel való bajlódásunk Isten áldása nélkül
6	nemcsak kenyérral él az ember hanem a szent igével is	– Istentől reméljük táplálásunk, mint az égi madarak
7	eddig a tékozló fiúval zabáltunk, egyiptomi zsidókkal бүдös húst keserű hagymát	3 mértékletes táplálást kérünk, nem gazdagságot
8	bűn helyett adj mennyei kenyeret	– Istenbe vetett bizalom jele, csak egy napra való eledelt kérünk
9	ne csak testünkbe, de lelkünkbe is tápláltassunk	9 ne csak testünkbe, de lelkünkbe is tápláltassunk
10	egy pillanatra is megvonod malasztod kenyerét, bűnbe merülünk	10 egy pillanatra is megvonod malasztod kenyerét, bűnbe merülünk

A szövegalakítás módjai

Egyértelműen megfigyelhető a négy kiadás változásainak vizsgálata során a szöveg egyszerűsítésére, ugyanannak a mondanivalónak tömörebb, vagy rövidebb kifejezésére való törekvés, amely a könnyebb megértést, az adott téma célszerűbb kifejtését szolgálja. Ez a jelenség megfigyelhető a fejezet- illetve imacímekben, valamint a szavak, mondatok, bekezdések szintjén is. Az alábbi idézetek mindegyike az ötödik fejezetből való.

A címekben előforduló változás illusztrálására lássuk a következő példát. Az első kiadásban: *Az reggeli, déli, és Estueli csendítéskor, mint kellien imadkozni.*⁸³ Ugyanez a második kiadástól rövidebb formában szerepel: *A' Reggeli, déli, estveli Csendítéskor.*⁸⁴ A címekben elhagyott kifejezések leggyakrabban a műfaj megjelölésére, könyörgés, hálaadás, imádság, illetve, mint a példában látható, az elmondás aktusára vonatkoznak. Azokat az eseteket, amikor a későbbi kiadás címe a bővebb, a tartalom gazdagodása indokolja.

⁸³ PÁZMÁNY 1606, [83v].

⁸⁴ PÁZMÁNY 2001, 137:24.

A következő példa szintén igazolja a tömörségre való törekvést, ezúttal egy mellékmondattal lett „szegényebb” a harmadik és negyedik kiadás. Az első kiadásban így szól a mondat:⁸⁵

„Iollehet pedigh az eghész *Rosarium*, *auagy az Isten annia tizteletire*, *imadsagokbol keoteot koszoru*, tizen eot Miatiankat, es, mas fel száz üdueozletet foglal magaba.”⁸⁶

A negyedik kiadásban:

Ióllehet pedig az egész Olvasó, Tizent-öt Mi-Atyánkat, és más-fel-száz Eüdvözletet foglal magában.⁸⁷

Az ötödik fejezet első bekezdésében a rózsafüzér eredetével kapcsolatos eltérő nézeteket mutatja be. Az 1606-os kiadásban kifejtett török eredet részletezése felesleges, túlságosan hangsúlyos, a keresztények olvasójának megértéséhez nem vezet közelebb, ezért kimarad a későbbi kiadásokból. Ugyanez a példa illusztrálja azt a többször is előforduló esetet a második és harmadik kiadás között, amikor az *mostani Vy keresztien Atyafiaikat* röviden *Vjitóknak* nevezi.

1606, [77v]

Csufolliac a mostani Vy kereztien atiafiac a kereztienec Oluasioiat, es ezt, ki scordio toita goliobisnac, ki egyebnec neuezi: Seot nemelliec Teoreoc találmánnac mongiac, mert a Teoreokeoknekis oluasioic vagion, melinec (a mint ertetem) Tespe neue, es ebbe, egy hean szaz goliobis vagion eoszue füzue: Vgy imadkoznac pedigh raita, hogy a harmicz három elseo goliobison, harmicz haromszor mongiac, Sulthan allah, A masodic harmicz harmon, vgian anniszor mongiac, El hemdun' illah, Es vtolszor, ismet harmicz haromszor mongiac Allah hecuer.

1610, 273

CSufollyák az mostani Vy keresztien Atyafiaik az keresztyének Oluasioiát, és azt, ki scordio toita golyobisnac, ki egyebnek neuezi: Söt némellyék Török talalmánynak mondgyák, mert az Törököknekis oluasioiok vagyon. [...]

1625, 200

Csufollyák az *Vjitók az Olvasó*[...]t, és azt, ki *Scordio-tojásnak*, ki egyebnek nevezi. Söt némellyék, Török talalmánynak mondgyák, mert a' Töröknek-is Olvasója vagyon.

Az *Imádságos könyv* szövegalkotására, úgy tűnik, hatással volt Pázmány protestánsokhoz való viszonyulása is. Pázmány állításainak igazolására legtöbbször a Szentírásból és a régi doktoroktól idéz, több esetben azonban Luther és Calvin nézeteire is

⁸⁵ Az eltérő részeket dőlt betű jelzi.

⁸⁶ PÁZMÁNY 1606, [83v].

⁸⁷ PÁZMÁNY 2001, 135:3–4.

utal. A protestáns nézőpont kétféleképpen van jelen, egyetértés alkalmával, amikor még a protestánsok is ugyanazt gondolják, például a *Mert tiéd az ország* kezdetű szép dicséret esetében. A változtatás ez esetben a fordítók listájának bővítését jelenti:

„mind e may napigh, sem Deak, sem Georeog keoniube nem taláttatik ez a dicsiret, mégh a Luther, Caluinus, es Beza forditasábais.”⁸⁸

„mind e’ mái napig, sem Deák, sem Görög könyvben nem taláttatik ez a’ dicsiret, még a’ Luther, Calvinus, Beza, és *Károlyi* fordításában-is.”⁸⁹

Gyakrabban fordul elő azonban, hogy a protestáns nézetek az ellentételt képviselik, amelynek cáfolása révén, a maga állításának igazát bizonyíthatja Pázmány. A kiadások közötti eltérés, általában, az ellentétel bevezetése során fordul elő: „kit Caluinus karhoztat”,⁹⁰ a harmadik és a negyedik kiadásban ugyanez: „noha Calvinus ezt nem javallya”,⁹¹ amint látjuk az átfogalmazás során finomodik Kálvin „véleménye”, legalábbis Pázmány megfogalmazásában.

Végül egy harmadik típusú példa a negyedik fejezetből, amelyben a későbbi kiadásokból kimarad a protestánsok említése:

„a Donatistac, el szoktac vala rontani az oltarokat, *mint mostis az Vyto Atiafiac*, es amint Z. Agoston iria”⁹²

„a’ Donatisták rontották az Oltárokat [...]: és, a’ mint Sz. Agoston írja”⁹³

Ha a szövegben előforduló mondatfüzés nem eléggé frappáns, ha a stílus nem eléggé csiszolt, ha a kifejezés túlságosan éles, az átdolgozás során nyelvtani szerkezetek egyszerűsítésével, mondaton belüli helycserével, szóismétlések elkerülésével, szinonímák szerepeltetésével, etc. él Pázmány.

A birtokviszony dupla kifejezése nagyon gyakran előfordul: „eszünkbe iutattia, *a mi üdueoziteoncne*”,⁹⁴ amit a birtokos névmás elhagyásával egyszerűsít: „eszünkbe jutattya,

---

⁸⁸ PÁZMÁNY 1606, 10[r].

⁸⁹ PÁZMÁNY 2001, 56:9–11.

⁹⁰ PÁZMÁNY 1606, [78v].

⁹¹ PÁZMÁNY 2001, 133:23.

⁹² PÁZMÁNY 1606, [66v].

⁹³ PÁZMÁNY 2001, 123:30–31.

⁹⁴ PÁZMÁNY 1606, [80v].

Eüdvözítőknék”,⁹⁵ másik példa: „mely a mi Vrucn kezét”,⁹⁶ névmás nélkül: „mely Urunk kezét”.⁹⁷ A birtokos névmás elhagyása a harmadik kiadásra jellemző.

A mondat szórendjének megváltoztatásával a mondanivaló hangsúlya is áttevődik. A birtokviszony kifejezése ismét egyszerűsödik. Példa a kilencedik fejezetből:

„MEnnec es feoldnec Vra, *nincz szama a te* hozzam valo io voltodnac, es irgalmassagodnac”⁹⁸

„MEnynek és földnek Ura, *száma nincsen* hozzám-való jó-vóltodnak, és irgalmasságodnak.”⁹⁹

A következő példa jól szemlélteti Pázmány szövegátalakítási technikáját:

„A mi atiankat, nem mongiuc bodogh aszonnac, hanem az Istenec, kiuanuan hogy miképpen az Angyaloc be szoktac az Istenec mutatny az emberec keoneorgeset, Vgy bodogh aszony keze által, Isten eleibe vitesséc a mi keoneorgesünc.”¹⁰⁰

A’ Mi-Atyánkat, nem mondgyuk Bóldog Aszonynak, hanem [...] Istennek: kívánván, hogy, miképpen az Angyalok bé-szokták [...] Isten-*előt* mutatni [...] *könyörgésinket*: ugy Bóldog Aszony keze-által, Isten eleibe vitessék *imádságunk*.¹⁰¹

Megfigyelhetjük a névelőhasználat csökkentését, a mondat végén a szóismétlés (keoneorgeset-keoneorgesünc), valamint a birtokos névmás elkerülését. Mivel a könyörgés és az imádság kifejezés többször is szinonimaként szerepel az *Imádságos könyv*ben, ebben az esetben a szócsere a stilisztika, nem pedig a műfaj tárgykörébe tartozik. Az angyalok szokásáról szólva az első két kiadás nehézkes, döcögő mondatszerkesztését könnyedebbé tette Pázmány a névelők elhagyásával, egy névutó betoldásával, s „az emberec keoneorgeset” kifejezés egyszerűsítésével. A „könyörgésinket” szó használatával egyrészt a mondatépítés célszerűbbé válik, másrészt az olvasó számára, a többes szám 3. személyű alak helyett használt többes szám 1. személyű alak azt érzékelteti, hogy nemcsak a többi ember, de az ő könyörgéseiről is gondoskodnak az angyalok.

A latin idézetek használata

„Noha minket igen gyaláznak, hogy mí deákúl imádkozunk Istennek, a’ kösség hallattára. De mí, a’ kösség oktatására, szokot és érthető nyelven predikállunk: Istennel pedig, mikor

⁹⁵ PÁZMÁNY 2001, 135:8–9.

⁹⁶ PÁZMÁNY 1606, [80v].

⁹⁷ PÁZMÁNY 2001, 135:16.

⁹⁸ PÁZMÁNY 1606, [141v].

⁹⁹ PÁZMÁNY 2001, 209:6–7.

¹⁰⁰ PÁZMÁNY 1606, [78v].

¹⁰¹ PÁZMÁNY 2001, 133:18–21.

könyörgünk, azt ítéljük hogy Deakúl-is szólhatunk”,¹⁰² mondja Pázmány, de az *Imádságos könyv* esetében, úgy tűnik, mégis másképpen ítélte, ugyanis a latin idézetekkel az embereknek szánt tanulságokban találkozunk¹⁰³ azzal a céllal, hogy állításait nemcsak az egyházatyák nevének említésével, de mondandójuk idézésével is erősítse, sokszor az eredeti nyelven közölve azt. A következőkben Pázmány – minimum három szóból álló – citátum-használatát vizsgáljuk a kiadásokban.

A’ Szent Kereszt Ielérül című írásban négy latin szövegrészlet található. A latin szövegeket magyar nyelvű részek előzik meg, amelyek nem fordítások, de tematikusan összefüggnek az öt követő idézetekkel. A négy kiadásban nincsen érdemi eltérés közöttük.

A’ Misének Ceremoniáiról című rész az első kiadásban 20, a második kiadástól 22 latin idézetet tartalmaz,¹⁰⁴ amelyek terjedelme általában két-három sor, de előfordul ennél rövidebb, illetve valamelyest hosszabb részlet is. Ez alkalommal a latin szövegek magyar nyelvű változatai meglehetősen változatos képet mutatnak.

Nyolc esetben nincs fordítás a citátum mellett,¹⁰⁵ ugyanakkor ezúttal is minden idézet szorosan illeszkedik a szövegekörnyezetéhez. Előfordul, hogy latin példával illusztrálja a magyarul elmondottakat:

„A’ Papnak tetején, Pilis vagyon, mikor Misét mond: Mely Pilist, Szent Agoston, epist. 147. (191:) és Szent Ierónymus, epist. 26. inter Augustini, Koronának neveznek: Adjurat nos (ugy-mond Szent Agoston,) per Coronam nostram. Ierónymus pedig, Precor Coronam tuam, etc.”¹⁰⁶

Máskor pedig latinul folytatja a magyarul elkezdett történetet:

„Orosius azt írja, lib. 7. c. 39. hogy, mikor Alaricus Romát meg-véve, egy Apáczát kényszerítének hogy az Egyház kincsét elő-adná. A’ Szüz, elő-hozá a’ szép drága edényeket: Dumque attoniti essent Barbari, magnitudine, pulchritudine, qualitate Vasorum, Virgo Christi ait: Haec Petri Apostoli sacra ministeria sunt. Praesume, si audes, tangere. Ego, quia defendere non valeo, nec tenere audeo. Alaricus universa reportari ad Apostoli basilicam jussit.”¹⁰⁷

---

¹⁰² *Uo.*, 268:30–32.

¹⁰³ A latin idézetek a 2001-es kiadás tíz fejezetében: 1. rész, *A’ Szent Kereszt Ielérül*: 68:15–16; 69:4–8; *A’ Szentelt Vízről*: 73:24–26; 78:11–14; 4. rész, *A’ Misének Ceremoniáiról*: 124:9; 124:22–23; 124:29–31; 125:18–21; 125:21–22; 126:3; 126:27–30; 127:6–8; 127:9–10; 127:33–128:4; 128:7–11; 128:13–14; 128:20–22; 128:33–129:1; 129:10–12; 129:14–15; 129:19–23; 130:1–2; 130:11–15; 130:22–27; 131:3–6; 132:4–10; 5. rész, *Az Olvasórul; és a’ háromszori Csendítésről*: 134:8–9; 10. rész, *Az Anyaszentegyház Litaniáiról, Tanúság*: 267:1–3; 268:16–20; 268:22–23; 268:26; 268:33–269:5.

¹⁰⁴ Az első kiadásból hiányzik: PÁZMÁNY 2001, 125:21–22; 128:13–14.

¹⁰⁵ Az első és a negyedik kiadás párhuzamos oldalai PÁZMÁNY, 1606=PÁZMÁNY, 2001: [67v]=124:29–31; [68v]=125:18–21; [69v]–70[r]=126:27–30; 71[r]–[71v]=127:33–128:4; [71v]=128:7–11; 72[r]=128:20–22; 74[r]=130:1–2; 75[r]–[75v]=131:3–6.

¹⁰⁶ PÁZMÁNY 2001, 128:18–22.

¹⁰⁷ *Uo.*, 128:5–11.

Hét idézet után találunk magyar nyelvű megfelelőt az első kiadásban:

„Servire DEO, regnare est: Aug cap. 32. Medit. a’ ki istennek szolgál, uralkodik”¹⁰⁸

„Sz. Gergely mondása-szerént, Caput tondere, est cogitationes superfluas a’ mente resecare: mikor teténket meg-beretválljuk, külső Ceremóniával, arra tanítatunk, hogy a’ hívőkodó gondolatokat elménkből ki-metéllyük.”¹⁰⁹

Egyik esetben viszont a latin szövegnek csak felét fordítja le, ezúttal is a magyar nyelvű rész követi az eredeti citátumot. A harmadik és negyedik kiadásban ez a fordítás már nem szerepel,¹¹⁰ ahogyan még további három is elmarad, ugyanakkor a latin idézetek továbbra is változatlanul szerepelnek.¹¹¹

Négy esetben a tárgyalandó témát először magyarul írja le, majd állítását alátámasztja hasonló tartalmú, latin nyelvű citátummal.

„dicsíri, hogy a’ Hívek, arannyal, és drága kövekkel fel-ékesítik az Oltárokat: Alii gemmis aurata distinguant altaria, non reprehendo, non abnuo.”¹¹²

Két esetben fordul elő olyan idézet, amelyik az első kiadásból hiányzik, a másodiktól viszont már szerepel, fordítás nélkül.¹¹³

Az ötödik részben, *Az Olvasórul; és a’ háromszori Csendítésrül* címűben egy latin idézettel találkozhatunk, amelyet mindegyik kiadás tartalmaz. Ez esetben nem fordításról hanem tematikus összefüggésről beszélhetünk.

„ha Isteni szolgálat egyszer imádkozni, nincs oka miért változnék babonává a’ gyákor könyörgés. Nemde a’ szolgálak, kik gyakrabban forgódnak Urok szolgálattýában, nem kedvesbek-e? Si semel facere optimum est, quanto magis saepius? Si hora prima, ergo et tota die, Ugy-mond Lactantius.”¹¹⁴

Az utolsó fejezetben, *Az Anyaszentegyház Litaniairúl, Tanúság* című írásban is találhatunk még öt idézetet,¹¹⁵ amelyek többnyire a magyar nyelvű részben előadott esetek illusztrálására szolgálnak, fordítás nélkül. Ezek mind a négy kiadásban egyformán szerepelnek.

---

¹⁰⁸ *Uo.*, 129:14–15.

¹⁰⁹ *Uo.*, 128:33–129:3.

¹¹⁰ PÁZMÁNY 2001, 130:22–27.

¹¹¹ Az első és a negyedik kiadás párhuzamos oldalai PÁZMÁNY 1606=PÁZMÁNY 2001 a fordítás hiányzik: 67[r]=124:9; 69[r]=126:3; [76v]–77[r]=132:4–10. Van fordítás: [71v]=127:9–10; [72v]=128:33–129:1; 73[r]=129:14–15; 74[r]–[74v]=130:11–15.

¹¹² PÁZMÁNY 2001, 124:21–23.

¹¹³ *Uo.*, 125:21–22; 128:13–14.

¹¹⁴ *Uo.*, 134, 8–9.

¹¹⁵ *Uo.*, 267:1–3; 268:16–20; 268:22–23; 268:26; 268:33–269:5.

Összességében megállapíthatjuk, a latin citátumok magyarosítása nem minden esetben történik meg az *Imádságos könyv*ben. Amikor azonban mégis találkozunk vele, két különböző formában jelenik meg. Az egyik mód, amikor nem fordításról, csak összefoglalásról beszélhetünk. Ezekben az esetekben mindig a magyar nyelvű rész szerepel előbb, s csak aztán következik a latin nyelvű idézet. A másik mód, amikor fordítással van dolgunk, ilyenkor felcserélődik a nyelvek sorrendje – például Pázmány prédikációi esetében is így tapasztalhatjuk – először szerepel a latin nyelvű idézet, s csak ezután következik a fordítás magyar nyelven. A számok tükrében ez a következőképpen alakul: az 1606-os kiadásban huszonkilenc citátumot találunk, amelyek közül hét után áll magyar nyelvű fordítás, négyszer találunk a latin idézet előtt magyar összefoglalást, s tizennyolc alkalommal fordul elő, hogy a latin szöveget nem fordítja le, nem foglalja össze, hanem egyszerűen részévé teszi az egyébként magyar nyelven megírt fejezetnek. A negyedik kiadásban található harmincegy idézetből mindössze négyet ültet át magyarra, négyszer foglalja előre össze magyarul a latin idézetet, s huszonháromszor fordul elő, hogy a latin hivatkozást magyarra ültetés nélkül építi be szövegébe.

A 16-17. század fordulóján jellemzően kétféle idézési technikát alkalmaztak a szerzők.¹¹⁶ Az egyik a jezsuita-típusnak nevezett módszer, amely abban különbözik a protestánsokhoz köthető idézési technikától, amely a latin nyelvű forrást kihagyva csak magyar fordításban hozza a hivatkozandó szöveget, hogy az idézet eredeti nyelvét megőrzi, s ezzel megerősíti annak az érvelésben betöltött szerepét. Az 1620-as évektől kezdve azonban a protestánsok is átvették az argumentáció ezen módszerét, s műveikben megjelentek latin nyelvű idézetek.¹¹⁷ A műfaj is befolyásolta a citátum-használatot, hiszen kegyességi művek esetében (például Kempis-fordítás) a katolikusoknál sem találunk latin nyelvű citátumokat, s éppen e szempont miatt bizonytalan az *Imádságos könyv* citátum-használatának megítélése, minthogy az tagadhatatlanul az ájtatossági irodalom része. Alaposabban megvizsgálva a latin idézetek előfordulásait azonban azt tapasztalhatjuk, hogy csak azokban a részekben szerepelnek, amelyek nem imádságokat, hanem tanulságokat tartalmaznak, amelyekben Pázmány a szertartások értelméről okítja a keresztény olvasókat. Ezek az írások, tanítások szerkezetük, argumentációjuk tekintetében pedig leginkább a prédikációkra emlékeztetnek.¹¹⁸

---

¹¹⁶ HARGITTAY 1999, 661–665, újabb kiadása: HARGITTAY 2009a, 199–204.

¹¹⁷ HARGITTAY 2009a, 203.

¹¹⁸ Erről bővebben az V. fejezetben szólok.

Ezek alapján Pázmány *Imádságos könyvének* idézési metódusa mégis odasorolható a 17. század elején elterjedt, katolikus-jezsuita módszer névvel illetett citátum-használathoz.¹¹⁹

Tipográfiai eltérések

Az *Imádságos könyv* szövegkritikai jegyzeteibe a helyesírásból fakadó eltérések mellett a nyomtatványok tipográfiai különbségei sem kerültek be. Vizsgálódásaim során a legszembetűnőbb eltérést emeltem ki, amelyek révén bizonyos tanulságok levonhatók a megformálás vonatkozásában, ez pedig a dőlt illetve álló betűtípus használata. Ezúttal az első kiadást elemezem részletesen, a többi kiadást pedig ehhez viszonyítom.

1606. Az előfej mindig dőlt. A tíz fejezetcím az ötödiktől eltekintve álló, az egyes imák címei dőltek, s ha ezeknek további alcímük van, azok ismét álló betűkkel szerepelnek. A margináliák, amelyek jórészt a locusok teszik ki, a [159r] laptól eltekintve, minden esetben dőlt betűsek. Az *Imádságos könyvben* található imákat álló betűvel szedték, amelyeket többször szakít meg hosszabb, több lapnyi terjedelmű, önálló címet is viselő, dőlt szedésű, tanító célzatú szövegrészlet. A következő fejezetben az imádságok és tanulságok jellemzőiről bővebben lesz szó.

Az álló illetve dőlt betűs szedésnek másik funkciója inkább gyakorlati jellegű. Ezúttal idézeteket, locusokat emel ki környezetéből, mégpedig oly módon, hogy a dőlt betűs részben állóval szerepel a locus illetve idézet, az álló betűs részben pedig dőlten. Szintén dőlt betűvel szerepel az imádságokhoz tartozó cselekedetek jelzése is például: „(ezt pedigh mellied verue mongiad)”¹²⁰ ezek gyakran zárójelben vannak, hogy még inkább elkülönüljenek az ima szövegétől. Az *Imádságos könyv* használatával kapcsolatos utasítások, útmutatások szintén kurzívval szerepelnek: „Az litániákban, alkolmatos könyörgések vannak a' dög-halál-ellen”.¹²¹

A kiadás címlapján is találunk dőlt betűtípust. Ez esetben, minthogy a címlap minden sora valamiben eltér az öt megelőzőtől, akár méretben, színben, a kurzív szedésnek inkább esztétikai, mintsem praktikus jelentősége van.

---

¹¹⁹ Hargittay Emil imént hivatkozott tanulmányában (116, 117. jegyzet) mintegy „két tucatnyi mű” alapján vont le „óvatos következtetéseket.” A kutatás a vizsgálendő anyag, illetve a módszer kibővítésével mindenképpen folytatásra érdemes, Pázmány *Imádságos könyve* is ezt igazolja, minthogy esetében egyértelmű, hogy a latin és a hozzá kapcsolódó magyar nyelvű részek (ha van ilyen) kapcsolata hatással volt az imakönyv elrendezésére.

¹²⁰ PÁZMÁNY 2001, 237:7.

¹²¹ *Uo.*, 191:13.

1610. Amit az 1606-os kiadás során a dőlt illetve álló betűk használatának elvéről leírtam, az az 1610-es kiadásra is érvényes.

1625. A korábbi kiadások jellegzetessége, miszerint a tipográfia eszközeivel segíti Pázmány a keresztény olvasó eligazodását az eltérő szerepű szövegek felismerésében, szinte teljesen eltűnt, a dőlt betűtípus funkciói közül alig maradt néhány. Az első két kiadás kurzívval szedett tanításai a harmadik kiadásban a címüktől, és egy-két soruktól eltekintve már mind álló betűvel szerepelnek. Igen „szemesnek” kellett lennie annak az olvasónak, aki a korábbi kiadások ismerete nélkül a dőlt betűs címek, sorok értelmét felismerte.

E kiadásban a kurzív alkalmazása megtalálható még a következő helyzetekben: az élőfej esetében, megmaradt a kötet használatára vonatkozó utasítások kiemelésére, valamint az elmélkedésekhez kapcsolódó cselekedetek jelzésére. A locusok, egyetlen kivételtől (2001, 222) eltekintve mindig, akárcsak az idézetek is, álló betűvel szerepelnek.

1631. Mivel ez a kiadás a dőlt betű használatában teljesen megegyezik az 1625-ben kiadott *Imádságos könyv*vel, az ott leírtak maradéktalanul érvényesek erre a kiadásra is.

A kiadások eltérő formai jellegzetességei arra engednek következtetni, hogy a célközönség igényeinek változása tette szükségessé az *Imádságos könyv* átdolgozását. Az első és a második kiadás olvasója még járatlan volt a vallás gyakorlásában, nehezen értette a hit igazságait, a katolikus szertartások gyakorlatát és értelmét, így nemcsak Pázmány szavaira, de „irányító kezére” is szüksége volt, aki a tipográfia lehetőségeivel élve segítette a keresztény olvasók eligazodását. A harmadik kiadás olvasóközönsége azonban, 19 évvel az editio prima megjelenését követően már megért arra, talán az előző generáció által elsajátítottak is segítették abban, hogy az *Imádságos könyv*et külső segítség nélkül, maga értelmezze, lelki élete épülésére önállóan hasznosítsa.

Az *Imádságos könyv* első kiadásának faksimile kiadásáról¹²² megjelent recenziójában¹²³ Szabó András úgy gondolja, ez a mű feltehetőleg a frissen katolikus hitre tért protestánsok számára készülhetett, ezért olyan mérsékelt hangvételű az imakönyv végén található hitvédő mű. Érvelését kiegészíthetjük azzal, hogy az *Imádságos könyv* kiadásainak vizsgálata is alátámasztja ezt az elgondolást, hiszen egyrészt az imák ökumenikus jellege,¹²⁴ másrészt az *Imádságos könyv* hittel kapcsolatos tanítása, amelyek a tipográfia eszközeivel is

---

¹²² PÁZMÁNY 1606/1993.

¹²³ SZABÓ 1994, 279–280.

¹²⁴ BOGÁR 2006a.

hangsúlyos szerepet kaptak az első két kiadásban, a protestáns hitről katolikus vallásra térők igényeit mindenképpen szolgálhatta.

A négy kiadás változásainak részletes elemzését követően megállapíthatjuk, hogy Pázmány az *Imádságos könyv* szerkezetét megőrizte. Az egyes kiadásokban tetten érhető átdolgozások az anyagbővítést is szolgálják, elsősorban azonban a kifejezésmód tárgykörét érintik valamennyi fejezet esetében. Az átdolgozások során, amint arra a tipográfiai jellemzők számbavétele kapcsán is utaltunk, az egyszerűsége törekedett, hogy a leírt szöveg célszerűbb, ugyanakkor szebb hangzású, tömörebben megfogalmazott, mégis könnyedebben olvasható legyen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy azok a magyarországi keresztények, akiknek a már átdolgozott kiadásait szánja, kevésbé eruditusak lennének az első kiadás közönségénél. Úgy tűnik éppen ellenkezőleg, a kiadások közötti eltérések vizsgálata mindenképpen arra enged következtetni, hogy Pázmány a korábnál valamelyest tudatosabb, vallása gyakorlásában önállóbb, tapasztaltabb olvasói rétegnek szánta az *Imádságos könyv* újabb kiadásait.

V. „füleiteket és szüveteket nyissátok fel tanításomra”

Szövegtípusok az *Imádságos könyv*ben

2001-ben, a szokásos szövegkritikai eljárást alkalmazva, vagyis az ultima manus elvét követve, az *Imádságos könyv* negyedik (1631. – Pázmány életében az utolsó) kiadását jelentettük meg kritikai szövegkiadásban. Az átdolgozások mennyiségi és típusbéli sokasága, aminek következtében – miként az előző fejezetben bemutattam – az első kiadáshoz képest valóban rendezettebb, csiszoltabb, érettebb szöveggel találkozhatunk a negyedikben, messzemenően indokolta ezt az eljárást. Az eddigi vizsgálódások, amelyek során a kiadások egymáshoz való viszonyát térképeztük fel, rávilágítottak, hogy az *Imádságos könyv* a második és harmadik kiadásban változott jelentős mértékben, a legkevesebb „önálló eredménnyel”, újítással, éppen a kiválasztott főszöveg, az 1631-es editio rendelkezik. Ennek következtében az *Imádságos könyv* retorikai vizsgálata során az egyes kiadásokat nem egyenként, önmagukban indokolt elemezni, hanem a négy kiadás sajátosságait, a bennük előforduló jellegzetességeket párhuzamosan, egymáshoz viszonyítva érdemes vizsgálni, hiszen bizonyos esetekben a kiadások szinte egymást indokolják, magyarázzák, s így azok összességükben adnak átfogó képet szerzőjük szövegalkotási eljárásáról.

Az *Imádságos könyv* megírásának/összeállításának oka elsősorban az országban meglévő katolikus lelkeségi irodalom hiánya volt. A reformációval szembeni hathatós fellépés feltételezte, hogy ne pusztán az „egyházi pásztorok” vitázzanak egymással a hit dolgairól, hanem a „keresztény juhok” számára is biztosítva legyen a mindenki által érthető nyelven megfogalmazott, magánhasználatra alkalmas, a hit ápolását, épülését szolgáló imakönyv. *Doce nos orare*, szól Istenhez a kérés, azonban ezen ajándékba kapott tudás birtoklása felelősséggel is jár, az egyházi embernek ezt tovább kell adnia, meg kell tanítania a híveket az imádkozás helyes módjára és formájára, hiszen „a keresztien ember lelkeis, semmi ioszágba nem giarapodhatic, semmi giümeolcseot nem teremphet, semmi alhatatos tekelltetességet nem nierhet, keoneorges es imadsagh nekül.”¹²⁵

Pázmány hatékonysága, mint térítő lelkipásztor, e felismerésben is rejlik, tehát abban, hogy minden egyes ember, függetlenül, hogy milyen rendű, rangú, önálló érték, s ezen értékek együttesen alkotják a keresztény egyházat, vagyis akkor lesz Krisztus földi királysága erős és megingathatatlan, ha minden egyes tagja lelki üdvösségét szem előtt tartva, Istennek

---

¹²⁵ PÁZMÁNY 1606, [†2v].

tetsző módon él, amit csak gyakori imádkozással és könyörgéssel lehet elérni. Ezért tartotta Pázmány sok egyéb teendői között is elsődlegesnek az ájtatos keresztény könyvecske megírását, és azzal a céllal bocsátotta ki, hogy valamennyi embertársa lelki épülését szolgálja, ahogy azt a jezsuita regula is előírja: „ennec az Tarsasagnac czellya, es uege imez, hogy nem csac az tulaydon maga lelke iduössegere es tokélletesse letere uisellyen gondot Istenec kegyelméből; hanem hogy ugyan azon Istenec kegyelmevel felebaratj iduessegeben es tokélletesse letebennis nagy szorgalmatosson munkalkodgyec.”¹²⁶

Ez a hivatás Pázmány egész papi és szerzetesi életét meghatározta, végigkísérte, miként az *Imádságos könyv* is, hiszen az első kiadást 36 évesen, mint grazi teológiaprofesszor, a másodikat 40 évesen, mint lelkes hitvitázó jezsuita Forgách Ferenc érsek mellett, a harmadik kiadást 55 évesen, mint esztergomi érsek, s az utolsó kiadást 61 éves korában, bíborosként bocsátotta útjára, s talán az is jellemző, hogy ez a műve jelent meg életében legtöbbször nyomtatásban.

Imák és tanulságok

„Miképpen a' Járást kisded-korúnkban, nem egyéb oktatásból tudgyuk, hanem járásból; úgy az Imádkozást, gyakor imádkozással tanúllyuk”,¹²⁷ az *Imádságos könyv* számos imát, könyörgést, hálaadást tartalmaz, így mindenki, aki elméjét Istenhez kívánja emelni alázatos és ájtatos akarattal, megtalálhatja a szándékának, helyzetének, életállapotának megfelelő imádságot. „De abban ál a' mesterség, hogy tudgyuk, és ércsük Módgyát ennek a' foganatos Imádkozásnak”,¹²⁸ s az *Imádságos könyv*ben több esetben is találkozunk tanító részekkel, amelyekben Pázmány elmagyarázza, mi okból, mi végre kell, és hogyan könyörögnünk. E kettősség, a „mit mondjunk” illetve a „miért és hogyan kell mondanunk” kettőssége határozza meg az *Imádságos könyvet*.

Legszembetűnőbb módon az 1606-os kiadás tartalomjegyzéke árulkodik erről, hiszen abban két tábla is található: „*E keonivbe foglalt imadsagoknak mvtato tablaia.*”¹²⁹ illetve „*E keonivbe foglalt tanvsagoc tablaia.*”¹³⁰ Valójában azonban az első tábla, amely címe szerint az imádságokat tartalmazza, a tulajdonképpeni tartalomjegyzék, de nem a megszokott

---

¹²⁶ *Svmmarivm*, [2]. A jezsuita regula ezen magyar nyelvű példányáról Molnár Antal úgy gondolja, hogy ez valószínűleg Dobokay Sándor 1600-ban készített fordításának másolata. MOLNÁR 1997, 77–78.; újabb kiadása: MOLNÁR, 2009.

¹²⁷ PÁZMÁNY 1636, 646.

¹²⁸ *Uo.*, 645.

¹²⁹ PÁZMÁNY 1606, †5[r]– [†7v].

¹³⁰ *Uo.*, [†8r]– [†8v].

formában, ugyanis az imakönyvben található címeket, időnként némelyiket kihagyva, mondatba ágyazva közli, mintha előszóban mondaná el. Példa: „*Elseo reszebe, miuelhogy minden keoneorgésnec feie Az Mi Atianc, megh mondom, mint kelien ezt ertelmesen es aytatoson mondani.*” Ugyanez az első fejezetben: „*Mint kellien a Mi atiánkat, ertelmesen mondani*”. A másik jegyzékben a tanulságok sorakoznak, ez a mai fogalmaink szerinti tárgymutatónak felel meg. Néhány esetben tapasztalunk átfedést a tartalomjegyzékkel, jellemzően azonban önálló tételek szepelnek benne, a megfogalmazás itt is mondatszerű. A következő példa mind a két jegyzékben szerepel, lássuk először a tartalomjegyzékben: „*Eoteodik reszebe, csak azt magiarazom megh mint kellien az oluasot mondani.*” A tárgymutatóban: „*Az olvaso réghi, es istenes talalmani,*” az imakönyv ötödik fejezetének kezdetén: „*Az olvasot mint kellien mondany.*” A mutató táblák tehát nem igazítanak el minket teljes biztonsággal az eltérő műfajok meghatározásában, de ráirányítják a figyelmet, hogy az *Imádságos könyv* különböző funkciójú szövegeket tartalmaz.

Az első kiadásban az imádságok és tanulságok felismeréséhez további, ezúttal formai segítségre lehetünk, ugyanis az 1606-os, majd később az 1610-es kiadásban szintén, a tipográfia adta lehetőségeket is kihasználta Pázmány, az imádságos részek álló betűvel, a tanulságok pedig dőlttel szerepelnek.

Nem ez az egyetlen eset, amikor Pázmány a szöveg könnyebb átláthatósága érdekében a tipográfia eszközeivel élt. Prédikációi 1636-os kiadásának előszavában a következőt írja a latin illetve magyar nyelvű részek idézésével kapcsolatban:

„NOha az Isten könyvéből, a’ Régi szent Atyák és Világi Tűdósok tanitasából, sokát *Deákul* írtam; mivel sokszor, nagyobb és kedvesb ereje vagyon mondásoknak abban a’ nyelvben: De külömb, és kisseb bötűvel nyomtatták a’ *Deák* szókat. Ugy rendeltem pedig azoknak *Magyarul* írt sommáját; hogy a’ ki *Deákul* nem tűd, vagy a’ ki a’ kösség elöt *Deakul* nem akar olvasni, csorba nem esik a’ Magyar írásban; hanem úgy foly, mint-ha a’ *Deák* szók közbe-vetve sem vólnának”¹³¹

A kurzív betűtípusnak (más megoldások, pl. a betűméret váltakozása mellett) tehát az a szerepe az *Imádságos könyv*ben, hogy megkülönböztesse, szemmel is jól érzékelhetően elválassza az egymástól eltérő típusú szövegeket. E megkülönböztetés egyrészt segíti az *Imádságos könyv* használatát, másrészt az olvasás monotonitásának feloldását szolgálja, vizuálisan változatosabbá, mozgékonyabbá válik a szöveg, így a lankadó figyelmű, netán elábrándozó keresztény olvasót visszazökkenti áhítatába, mint mikor a pap a szószéken felemeli a hangját, hogy a szendergő hívek figyelmét újra magára irányítsa. A pronuntiatio

---

¹³¹ *Negy dologrul tvdosittatnak az olvasok, PÁZMÁNY 1636,)?(3.*

ezen sajátos megnyilvánulása azonban csak az 1606-os illetve 1610-es kiadásokban van jelen ennyire egyértelműen. Az 1625-ös valamint 1631-es kiadásokban is fellelhető a tanulságok megkülönböztetése, bár a korábbi kiadások ismerete nélkül nem értelmezhetően, ugyanis – ahogy erről korábban már volt szó – az első és második kiadás kurzívval szedett tanulságai a harmadik kiadásban már többnyire álló betűvel szerepelnek, viszont címükben és néhány sorukban megőrizték a dőlt betűket, általában az új gondolatot bevezető bekezdések első sora esetében, szóhatároktól függetlenül. A rövidebb, jellemzően a vallásgyakorlás technikai részére vonatkozó instrukciók viszont megmaradtak dőlt betűvel a későbbiekben is.

Az első két kiadásban tehát Pázmány egyértelműen megkülönbözteti az Istenhez szóló imádságot az embernek szánt tanulságoktól. Az imádságok esetében az olvasó, Pázmány imaszövegeit használva, beszélővé válik, s Istennel folytat párbeszédet, a tanulságok esetében viszont hallgatóvá, befogadóvá lesz, s Pázmány (a dőlt betűk jelzik) lép elő, ő az, aki szól az olvasóhoz, s Isten már nem részese, hanem tárgya a párbeszédnek.

A továbbiakban Pázmány „beszédeit” vizsgálom, vagyis az első két kiadás dőltszel szedett tanulságainak funkció szerinti felosztása, szövegszerkesztési eljárásának feltérképezése, végül a konklúzió levonása következik.

Tanulság – gyakorlati kérdésekről

Az *Imádságos könyv* tanulásaiban tehát Pázmány szól az olvasóhoz, egyrészt eligazítja gyakorlati kérdésekben, másrészt tanítja és magyaráz neki, harmadrészt ájtatosságra buzdítja.

Az első csoporthoz tartozó részekben az olvasót vallása gyakorlásában segíti. Általában rövid megjegyzéseket tesz, amelyek több dologra is vonatkozhatnak. Előfordul, hogy az *Imádságos könyv* használatát könnyíti meg utalások segítségével:

„Az Nicea-béli szent Gyölekezetnek vallását, meg-találod oda fel, fol. 40.”¹³²

Megmondja konkrét esetekben, például mikor az Urat felmutatja a Pap, mire gondoljon a hívő:

„Jusson eszedbe, a' mi Eüdvözítőnknek a' Kereszt-fán fel-emelése: és, mint-ha testi szemekkel látnád ötet a' Szent Kereszten, imigy könyörögj.”¹³³

---

¹³² PÁZMÁNY 2001, 113:27–28.

¹³³ *Uo.*, 116:26–28. E példa kapcsán ismét szót kell ejtenünk Szent Ignác lelkigyakorlatairól. A gyakorlatok elvégzésének egyik fontos eleme, hogy az elmélkedő konkrét helyszínt, látványt, történetet esetleg beszélgetőpartnert képzeljen el, amely segíti őt az elmélkedés tárgyának még intenzívebb megélésében. Ugyanez a célja Pázmánynak is, amikor az *Imádságos könyv*ben előírja az imádkozó számára, hogy milyen konkrét képre gondoljon. A következő idézet a *Lelkigyakorlatos könyvből* való: „Képzelm magam elé Krisztus Urunkat, a

Utasítja, imádkozás közben milyen kiegészítő cselekedeteket hajtson végre:

„*Es ezt mellyed vervén, háromszor, vagy többször, mondgyad: Es ez-után imigyen könyörögi.*”¹³⁴

Előfordul, hogy egy ima fontosságát hangsúlyozza, miért és hogyan „kellessék a’ keresztyén embernek mondani a’ Mi-Atyánkat.”¹³⁵ A második fejezet elején pedig részletesen előírja, hogy az ébredést követően, valamint a lefekvést megelőzően mit kell tenni.¹³⁶

Ezek a típusú szövegek tehát elsősorban a vallásgyakorlás technikai részére, illetve az *Imádságos könyv* használatára vonatkoznak, olyan alaposan, amelyből úgy tűnik, Pázmány azt feltételezte olvasójáról, hogy az vagy nem eléggé képzett, vagy nem eléggé tájékozott a hit dolgait illetően. Ez utóbbi esetet valószínűsíti a tanulmányok másik két típusának vizsgálata.

Tanulmány – a szertartások értelméről

A második csoport az egyház liturgiájához tartozó magyarázatokból és tanításokból áll, amelyek a következők: a szent keresztről való tanítás,¹³⁷ a Mi Atyánk végén található rövid könyörgés,¹³⁸ a rózsafüzér,¹³⁹ a litániák,¹⁴⁰ a mise ceremóniáinak magyarázata, a papi öltözetek, a szép és drága edények használatának indoklása.¹⁴¹ Ezeket, amellet, hogy szeretné, hogy a jószándékú hívek megértsék az igaz keresztény vallás szertartásainak értelmét, leginkább a méltatlankodó protestánsok miatt részletezi Pázmány, s ha nem is a hitviták heves stílusában, de mindenképpen tényszerűen előadva, és saját igazának biztos tudatában. Ezt pedig nem a szövegből kell kikövetkeztetnünk, hiszen maga Pázmány mondja egy részösszefoglalásában:

De e’ dologrúl, másut többet szóllyunk. Igen könnyen eszkebe vehetik ezekből, nem csak az Egyházi emberek, mint kellyen tisztelni az Isten házának ékességét: de a’ káromló fiak-is, mely méltatlan szidalmázzák az Isteni szolgálatnak gazdagságát.”¹⁴²

---

keresztre szegezett. Megkérdezem: mi bírhatta rá, hogy Teremtő létére emberré legyen, hogy az örök életből az ideigvaló halálba lépjen, hogy így meghaljon bűneimért.” SZABÓ 1990, 90.

¹³⁴ PÁZMÁNY 2001, 250:28–30.

¹³⁵ *Uo.*, 42.

¹³⁶ *Uo.*, 80.

¹³⁷ *Uo.*, 65–79. A szent keresztről szóló tanításnak egy része a 73. oldaltól önálló címmel, *A’ Szentelt Vízről*. szerepel.

¹³⁸ *Uo.*, 55–56.

¹³⁹ *Uo.*, 133–137.

¹⁴⁰ *Uo.*, 264–269.

¹⁴¹ *Uo.*, 122–132.

¹⁴² PÁZMÁNY 2001, 128:14–17.

A magyarázatok során, amelyek célja, hogy „tudgyuk, és ércsük” a mise és a többi szertartás módját, úgy tűnik, mintha előadást tartana Pázmány, mondandója, noha egyéni ájtatosságot szolgáló imakönyvben található, mégis az egész közösséghez szól, az olvasó nem egyedül van, hanem egy olyan csoport tagjává válik, amelyben mindenki hasonló hozzá. A közösséghez tartozás érzését két módon éri el Pázmány, egyrészt a témaválasztás, másrészt a megfogalmazás révén. Ezen magyarázatok során objektív, a hallgatóságban azonos reakciót kiváltó tanítással találkozhatunk, az egyéni mérlegelésnek nem marad tere, s ami a megfogalmazást illeti, ezen tanulságok szerkezete, az argumentáció logikus felépítése, érvek, ellenérvek felsorakoztatása, idézetek, történetek, példák sokasága, mind a prédikációira emlékeztet,¹⁴³ amelyek esetében kifejezetten közösség előtti előadásra szánja beszédeit.

Az *Imádságos könyv* magyarázó tanulságainak jellemző szerkezeti váza a következő:¹⁴⁴ bevezetés (exordium), melyben a témamegjelölés (propositio) található, majd a tárgyalás (tractatio) következik, amelynek során a bevezetésben megjelölt, és logikus alfejezetekre, például okok, hasznok felosztott témát (partitio) kifejti, megerősítő érveket (confirmatio) ellenérvekkel és azok cáfolatával, (confutatio) ütközteti, ennek során számos idézetet, csodás történetet (similitudines, exempla) sorol föl, végül a befejezés (peroratio) következik, az elmondottak lezárása. A tanulságokra, hasonlóan a prédikációk többségéhez, jellemző az egyes részek további tagolása (subdivisio), a mondandó többszintű elrendezése, ennek megfelelően a propositio-confirmatio-confutatio sorozata is ismételten előfordul egy szövegen belül. Erre, valamint a magyarázatok felépítésére példa a szent kereszt jeléről, vagyis a keresztvetésről szóló tanítás, amely az *Imádságos könyv* tanulságai közül a legbonyolultabb szerkezettel rendelkezik.

A' Szent Kereszt Jeléről című tanítás,¹⁴⁵ szerkezeti váza tehát a következő:

exordium

Három dolgot kell megmagyarázni:

I. Mint kelljen magunkra vetni

II. Mikor kezdték a keresztények használni

III. Mi haszna van

---

¹⁴³ BITSKEY 1979, 133–140.

¹⁴⁴ Retorikai elemzéshez használt irodalom: BARTÓK 1998; BARTÓK 2001; SZATHMÁRI 2008; UEDING 1992–; SZABÓ G, SZÖRÉNYI, 1999.

¹⁴⁵ Az elemzés során a kritikai kiadás (PÁZMÁNY 2001, 65–79) szövegét használom.

tractatio	<p>ELŐSZÖR. két módja van a keresztvetésnek</p> <p>MÁSODSZOR. már az apostolok idejétől szokott dolog volt</p> <p>HARMDASZOR ÉS UTOLSZOR: Szent Kereszt jegyének három haszna van a régiek írásában:</p> <p><i>Első haszon:</i> ördögöt elijeszti....</p> <p><i>Második haszon:</i> testi betegségeket gyógyít...</p>
önálló címe van: <i>A' Szentelt Vízzel</i>	<p><i>Harmadik haszon:</i> Szent Kereszt jelével megáldják Isten teremtett állatait, pl. kenyeret, vizet, olajat, mely áldásnak nagy ereje van, sok csodával bizonyította Isten</p> <p>A szentelt víz két rendbeli hasznát ismerjük:</p> <p style="padding-left: 40px;">első haszon: víz emlékeztet a keresztvízre</p> <p style="padding-left: 40px;">második haszon: Anyaszentegyház könyörög azokért, akik szentelt vízzel élnek</p>
peroratio	<p><i>Végezetre...</i> a szent kereszt jegyének három haszna lezárás</p>

Pázmány állításainak igazolására, alátámasztására vett confirmatio általában az egyházatyák írásaiból való. Többnyire magyarul idéz, de előfordul latin nyelvű citátum is, időnként fordítás nélkül, néha pár szavas magyar nyelvű összefoglalás kíséretében.¹⁴⁶

Ezek alkalmazása többféleképpen történik:

Az egyházatya és a hely puszta említése révén, annak tekintélyét (auctoritas) használva:

„Ez pedig a' jel (ugy-mond Sz. Cyrillus, lib. 6. contra Iulian.) minden lelki javainknak emlekezetit magában foglalja, és a' Keresztyén vallásnak egy rövid-sommája.”¹⁴⁷

Rövid történetet idéz (exemplum), a történet szereplője lehet ismert ember:

„Constantinus Császárral írja Eusébius, lib. 3. de Vita Constant. hogy azzal mutattya-vala Keresztyéni vallását, hogy homlokára gyakran Sz. Keresztet vét-vala”¹⁴⁸

Előfordul, hogy kevésbé ismert:

„Epifanius, régi böcsülletes Doctor, írja, Haere. 30. quae est Ebionitar. hogy Constantinus Császár idejében, egy Iosef-nevű Sidó vala, kit Epifanius sokszor íntet a' Keresztyén hitre, de semmit nem fogarayta. Ez, mikor eszébe vette-vólna, hogy egy faytalan ifiú-legénynek minden ördögös babonaságít, egy Keresztyén aszony, csak a' Kereszt jegyével erőtlenné tészivala: ő-is, noha még Sidó vallásban vala, meg akará próbálni, menyire ereje vólna a' Keresztnak. és titkon egy Eördögtül szállot embert bé-

¹⁴⁶ A latin idézetek használatáról részletesen a IV. fejezetben szólok.

¹⁴⁷ PÁZMÁNY 2001, 66:15–17.

¹⁴⁸ *Uo.*, 68:4–6.

vín házába: a' Szent kereszt jegyét reá veté a' IESUS nevében: és mindgyárt, nagy búsúlva ki-méne az Eördög az emberből. kit látván a' Sidó, Keresztyénné lön.”¹⁴⁹

Számos erősítő érv után következik egy ellenvetés, a szent kereszt jelének a testi betegségeket gyógyító hasznát részletezi Pázmány, amikor szóvá teszi:

„Noha azért az *Uy-hitűek*, midön láttyák hogy valaki Keresztet vét magára, csufságban azt kérdik, mit legyez a' kezével?”¹⁵⁰

Meg kell állnunk egy pillanatra, mielőtt e mondat cáfolatát (confutatio) idézem, ugyanis az első kiadásban ez a mondat másképpen hangzik, kiemelés jelzi a protestánsok különböző elnevezéseit:

„Tudom hogy ezek a *Christus kerézi ellenséghi*, mikor lattiák hogy valamely kerezién ember magat megh iegzi, csufoluan azt kérdic, mit legiez a' kezéuel.”¹⁵¹

A válasz a következő mondatban érkezik:

„De mí a' Kereszttel, nem a' legyet, hanem a' Beelzebubot, a' legyek Istenét kergettyük.”¹⁵²

Majd a confutatiót követően ismét, több exemplumot is tartalmazó confirmatio következik a keresztvetés létjogosultságáról, mondván „homlokunkra vettyük, ha élő Templomi vagyunk az Istennek.”

Ebben a magyarázatban még egy helyen találkozhatunk a bizonyítás során confutatio alkalmazásával, még pedig a szentelt víz ismeretének taglalása során, ez esetben az ellenérvet Pázmány már a dispositio eszközével ellehetetlenítette, ugyanis felsorol régi doktorok írásaiból húsz csodát, amelyek a szentelt víz hatására történtek meg, majd felidéz számtalan szerzőt, akik ismerték a szentelt víz használatát, kiderül, hogy a víz szentelése már Szent Máté apostolnak is szokása volt. Ezek után következik az ellenérv, amelynek erősségét tovább csökkentti a mondatkezdés:

„Es bizonyára *nem látom*, miért gyüölök ily igen a' mostani Keresztyének a' Szentelt Vizet, mellyet ennyi régi fő Doctorok nem gyüöltek.”¹⁵³

Az 1606-os kiadásban még kétkedőbben kezdődik a mondat:

„Es bizoniara, *nagy csudám* vagion raita, miért[...]”¹⁵⁴

---

¹⁴⁹ PÁZMÁNY 2001, 70:30–71:6.

¹⁵⁰ *Uo.*, 73:3–4.

¹⁵¹ PÁZMÁNY 1606, [22v]–23[r].

¹⁵² PÁZMÁNY 2001, 73:4–6.

¹⁵³ *Uo.*, 76:11–12.

Némi következetlenségre hivatkozik, amikor bizonyítja, hogy az újhíteknek bizony nincs igazuk:

„Ha az Uy Törvényben nem szabad vizet szentelni, mivelhogy az Oo Törvényben ezt mivelték: ugyan ezen okból nem léssen szabad, sem a böyt, sem az Egyház építése, sem az Isteni dicsiretek éneklése, sem a' Pünkösd nap illése, etc. Ennek-felette, Mi az oka, hogy a' Lutheristák meg-áldgyák az eledelt, mellyet meg-észnek: és nem akarják szenvedni, hogy a' Pap meg-áldgya a' vizet?”¹⁵⁵

Pázmány válasza a kérdésre, szintén egy tekintéllyel megerősítve, kissé elüt az *Imádságos könyv* ájtatos hangnemétől:

„De egy csepyére sem csuda, ha gyüölök a' Szentelt Vizet az Ujitók: mert, a' kit meg-mart valamely dühös eb, nem nézhet a' vízre, ugy-mond Plinius, lib. 28. c. 5.”¹⁵⁶

Mind a két esetben, de máshol is az *Imádságos könyv*ben, a protestánsok véleményét idézi, említi Pázmány, amikor az argumentáció során ellenérvet hoz föl, hogy azt megcáfolva még inkább erősítse eredeti megállapításait. S ezzel nem pusztán az érveit teszi megalapozottabbá, de a hitét is mind inkább védelmezi. S noha ebben a műben, mint írja, nem a vallását akarja oltalmazni, de inkább ájtatosságra buzdítana, időnként mégis fellelhető a magyarázó részekben egy sajátos hangnem, amely a negyedik kiadásban lágyabban jelenik meg. Ez a talán hitvitának még nem nevezhető, de mindenképpen kritikus hangnem leginkább a tizedik fejezetben található litániákról szóló részben figyelhető meg.

*Az Anyaszentegyház Litaniáiról, Tanúság. felépítése:*¹⁵⁷

exordium	litánia görög szó... szómagyarázat
tractatio	segítő érvek felsorakoztatása, litánia használata nyavalyában, örömben egyaránt mostani újítók is használják a litániákat, csak megmarcangolják: kihagyják belőle: Szentháromságot Pápaért, elhunytakért könyörgést szentek emlékezetét toldanak hozzá: pápa- és törökellenes könyörgést végezetre: latinul sem tudnak

¹⁵⁴ PÁZMÁNY 1606, 22[r]–[22v].

¹⁵⁵ PÁZMÁNY 2001, 76:17–23.

¹⁵⁶ *Uo.* 1, 76:23–25.

¹⁵⁷ *Uo.*, 264–269.

peroratio

újítók is görögül mondják Kyrie Eleison
minket gyaláznak, hogy deákul szólunk Istenhez
régik szokás az imádságban, hogy idegen szókat ejtenek

Az áttekintésből is kitűnik, hogy a protestáns nézetek említése és bírálata az érvek, ellenérvek sokaságának több mint felét teszik ki. Az *Imádságos könyv* valamennyi tanulsága közül ebben a részben szerepelnek a legtöbbet, s az őket illető ironikus hangvétel ez alkalommal a legélesebb. Ennek indoklásában valamelyest segíthet, ha az első kiadás szövegét is megvizsgáljuk. A már említett protestánsokkal szembeni enyhülés ezúttal is megfigyelhető.

A Szentháromság elhagyásának taglalásakor azt nehezményezi Pázmány, hogy Luther kihagyta imádságos könyveiből a Szentháromsághoz szóló könyörgést, ez az 1631-es kiadásban:

„Igen örömet érteném, mi okon hadták-ki ezt az imádságot, nyomtatott könyvökből? Tudom, hogy Luther és Calvinus, gyűlölik a’ Háromság *nevét*: kivel a’ Szent Háromság-tagadóknak, felette nagy bátorságot adtak, és útat irtottak.”¹⁵⁸

Az első kiadásban ugyanez a rész a következő:¹⁵⁹

„Ighen eoreomest ertenem, mi okon hattac ki ezt az imadsagot niomtatot keoniueokbeol: Tudom hogy Luther es Caluinus giüleolyc a zent haromsághnac *megh csak neuétis*, kiuel a zentharomsagh tagadoknac, feoleotte nagy batorsagot attac, es vtat irtottac, *mint az Vy tudomanioc hamissagáruil irt keoniube, fol. 67. megh mutatám.*”¹⁶⁰

Ez a könyv pedig a *Tíz bizonyág*, amelynek 67. lapján valóban arról ír Pázmány, hogy az újítók nem szeretik ezt a könyörgést például: „Caluinus azt iria hogy ama keoneorges, szent haromsagh egy Isten, irgalmaz nekünc, *Impropria et barbara est.*”¹⁶¹ Megemlíti Luther imakönyveit is: „a Luther imatsagos keoniueibeis, ezt a keoneorgest ki hattac a Litaniakbol.”¹⁶²

A szentek elhagyásának jogosságát cáfoló érvelésből, amelyben ismét megfigyelhető némi enyhülés a hangnemben, hiszen az első kiadás „Istentelen Luther” megnevezéséből a negyedik kiadásban elmarad a jelző, az alábbi idézet érdemes a figyelemre. Az 1631-es kiadásban:

¹⁵⁸ PÁZMÁNY 2001, 267:25–29.

¹⁵⁹ A második és harmadik kiadás is a negyedikkel egyezik e mondat esetében.

¹⁶⁰ PÁZMÁNY 1606, 187[r].

¹⁶¹ PÁZMÁNY, *Tíz bizonyág*, 2001, 178:22–25.

¹⁶² *Uo.*, 179:2–3.

„eleitül-fogva, szokot dolog vólt a’ Hívek-közöt, hogy a’ meg-dücsöült Szenteket, segítségül hitták.”¹⁶³

Az első kiadásban ez a mondat azonban még így szerepelt:

„eleitül foghua, szokot dologh volt a hiuec keozt, hogy az Istenec megh dücseoült szentit, segítségül hinac, *es ennec, az Irasbais deréc fundamentoma vagion mint a Giarmathi Miklos ellen irt keoniube beosegesen megh mutatom reouid üdeon, Isten segítséghe velem léuen.*”¹⁶⁴

Ez a terve Pázmánynak, amiről szót ejt, megvalósult a következő, 1607-es évben. Monoszlóv András 1589-ben a szentek tiszteletéről írt könyvét cáfolta 1598-ban Gyarmathi. Monoszlóv halála miatt Pázmány volt az, aki a református válaszra készült megírni *Keresztényi Felelet* című munkáját, amire az *Imádságos könyv*ben utal.

A litániák megmarcangolása miatti méltatlankodása során nem elégszik meg Pázmány az elhagyások felsorolásával, az újhítűek kiegészítéseit már-már a hitvitákat idéző iróniával tárja az olvasó elé, majd tényszerűen közli, mire számíthatnak tévelygéseikért. Lényeges eltérés a kiadások között nincs, így csak az 1631-es szöveget idézem:

„Másodsor: hogy a’ Keresztyéni szelidségnek bizonyos jelét mutatnák az Ujítók, imillyen szép imádságot tóldának Litaniájokhoz: (Ut nos a’blasphemiis, libidinibus, et homicidiis Turcarum, et Papae, liberare digneris: Te rogamus audi nos.) Így a’zökött szolgák, egy pórázra akarják kötni a’Pápát, és a’Törököt. De vagyon Isten menyégben, ki meg-állya boszszúját.”¹⁶⁵

Az utolsó példa ismét a két kiadás közötti eltérésekre irányítja a figyelmet, melyek egyrészt stiláris, másrészt tartalmi jellegűek. Az idézetben a protestánsok nyelvtudásán élcelődik Pázmány, először az 1631-es kiadásból idézek:

„Mert, ha a’ régi tudós emberek irásit olvasták, eszekbe vethették, hogy ebben nincs semmi véték: Szinte mint mikor ama’ tudós Poeta, az Ujítókhoz hasonló népnek, imigyen szól: (Degener o populus, etc.)”¹⁶⁶

Ez a rész az 1606-os kiadásban:

„mert ha a réghi tudos emberec irásit olvastac *volna*, eszekbe vehették *volna*, hogy ebbe nem volt semmi vetec, szinte mint mikor ama tudos poeta, az Vy Atiafiakhoz hasonló népnek, imigyen szol,

---

¹⁶³ PÁZMÁNY 2001, 268, 13–14.

¹⁶⁴ PÁZMÁNY 1606, 188[r]. A második kiadásban ugyanez a rész láthatóan átmenet képez az első és a negyedik (amely teljesen megegyezik a harmadikkal) kiadás között: „eleitül fogua, szokot dolog vólt az híuek közt, hogy az Istennek megh dücsöült szentit, segítségül hinák, *és ennek, az Irásbais, derék fundamentoma vagyon.*” PÁZMÁNY 1610, 646.

¹⁶⁵ PÁZMÁNY 2001, 268:15–20.

¹⁶⁶ PÁZMÁNY 2001, 268:24–26.

Degener o populus, etc. *De effēle tudakos soczesagirol, a mi Deacombone Atiankfiainac, masut beosegesen szolloc, Isten segítségével velem leuen.*¹⁶⁷

A litániáról szóló rész két dologban tér el a többi magyarázattól. Ami leginkább szembetűnik: ebben az írásban foglalkozik legtöbbit a protestáns nézetekkel, a tanulság felét e nézetek részletezése teszi ki, s talán épp a részletezés miatt, de ebben a részben érzetileg leginkább a protestánsok iránti türelmetlenségét. A négy kiadás párhuzamos szöveghelyeinek egybevetéséből kiderül, hogy ez a negyedik kiadásban megtapasztalt türelmetlenség az első kiadásban még intenzívebb volt. Ennek oka valószínűleg az, hogy Pázmányt ekkor erősen foglalkoztatták hitvédő írásai, erről árulkodnak kiszólásai, kétszer is erősen fogadja, hogy amiről itt csak szűken szólhatott, arról máshol bőségesen elmondja majd a véleményét. Talán ezzel magyarázható, hogy a litániáról szóló tanulság az *Imádságos könyv* legélesebb hangvételű írása lett. Az idő elteltével pedig ezek a megjegyzések aktualitásukat veszítették, ezért nem szerepelnek a későbbi kiadásokban, ugyanakkor a tanulság hitvitázó-jellege végig megmaradt.

Tanulság – a vallásosság megéléséről

Az *Imádságos könyv* tanulságainak harmadik csoportjába tartozó írások szerkezetükben és céljukban is mutatnak eltérést a másik két típushoz képest. Ez alkalommal is Pázmány szól az olvasóhoz, de ezen tanítással való ismerkedés során a közösséghez tartozás élményét felváltja az egyéni befogadás élménye, ebben a gyakorlati útmutatókkal mutat rokonságot, de míg ott a vallásgyakorlás külsőségeivel kapcsolatban igazít el Pázmány, addig a tanulságok ezen harmadik fajtájában a belső folyamatokat irányítja, lelkipásztorként, lelki vezetőként terelgeti híveit. Pázmány szerint az emberi gyarlóságnak két közönséges fogyatkozása van: „Egyik; az Elmének késedelmes tompasága; nem csak az Isteni, és Mennyei dolgokban, de a’ maga hasznára és szükségére nézendőkben-is,” vagyis nem látja a halandó, hogy mi hiányzik az életéből, illetve, „Második Fogyatkozás; az Elégtelenség, vagy Erőtlenség: mely mí-bennünk oly nagy, hogy, bár tudnók-is mi hasznos, és mi-nélkül szükölködünk, annak meg-szerzésére tehetségünk nem érkezik”¹⁶⁸ vagyis, ha látja is az ember, mire van szüksége, mégisincs ereje, hogy azokat elérje. Mindezekhez Istentől kell erőt kérni az imádságok révén, de méltatlanul nem járulhat „a csak por” Isten elé, ezért szükséges, hogy lelkét alkalmassá tegye arra, hogy

¹⁶⁷ PÁZMÁNY 1606, [188v]. A második kiadás megegyezik az első kiadásban találhatóval.

¹⁶⁸ *Az Imádságról*, PÁZMÁNY 1636, 639.

az Urat megszólíthassa, kéréseit elé tárhassa. A tanulságok harmadik csoportja ebben segít, megmutatja Pázmány, hogyan s mi módon kell a lélekkel törődni, hogy az ember alkalmas és méltó legyen arra, hogy Istent megszólíthassa, s könyörgése valóban imádság legyen, ne csak „nyelvünk párája és szele”. Ezek a szövegek a következők: töredelmesség minden napi gyakorlása,¹⁶⁹ a keresztény ember magával való számvetése,¹⁷⁰ figyelmeztetés, hogy a betegségben sem szabad az örök boldogság kívánásáról megfeledkezni,¹⁷¹ leghosszabb azonban a gyónással kapcsolatos rész, amelyből megtudhatjuk, hogyan kell a lelkünket rákészíteni,¹⁷² továbbá int a gyakori gyónás fontosságára,¹⁷³ megmutatja, hogyan kell az embernek magával számot vetni,¹⁷⁴ s végül öt tanácsot ad, hogyan kell a gonosz támadásait kivédeni.¹⁷⁵

A magyarázó részekhez képest ezek a szövegek jelentős eltérést mutatnak, egyrészt a szerkezeti felépítést, másrészt az exemplumok használatát illetően. Ezekben a tanulságokban ugyanis nincs *confutatio*, a megerősítő érveket Pázmány nem szembesíti ellenérvekkel, ennek következtében a protestáns érvek emlegetése majd cáfolata és az ebből fakadó feszültség is elmarad. Ez indokolt, mivel Pázmány célja ezúttal az (immár) igaz hiten lévők ájtatosságának elmélyítése, amelyet megerősíteni szükséges, s amely folyamathoz nem is illik sem az érvek ellenérvek ütköztetéséből fakadó feszültség, sem a protestánsok emlegetése.

A' Gyónáshoz mint kellyen készülnünk című intés szerkezete:¹⁷⁶

exordium	Isten rendelé, hogy a vétkeket az egyházi szolgák a Szt. Lélek hatalmával megbocsássák
tractatio	a gyónás az apostolok idejétől fogva szokott dolog volt bűnös emberről:
	a bűnös ember lelki sebeit az egyházi szolga előtt megmutatta
	háromféleképpen vétkezhet: szó, szándék, tett
	bánathoz három dolog kell:
	I.[szándék]: bűnbánatot követően kerülni a vétkeket
	II. [szó] megvallja bűneit

¹⁶⁹ PÁZMÁNY 2001, 63–65. Az első kiadásban még nem szerepel.

¹⁷⁰ *Uo.*, 92–95. Az első kiadásban még nem szerepel.

¹⁷¹ *Uo.*, 155–157.

¹⁷² *Uo.*, 217–218.

¹⁷³ *Uo.*, 218–221.

¹⁷⁴ *Uo.*, 222–233.

¹⁷⁵ *Uo.*, 233–235.

¹⁷⁶ *Uo.*, 217–218.

III. [tett]: cselekedeteivel eleget tegyen
bűneiért
egyházi ember:
tartsa titokban
a gyónás során:
minden lelki sebet meg kell mutatni lelki
orvosunknak
szükség tehát, a gyónó ember tisztán, igazán megvallja
bűneit

conclusio

Ezekben a szövegekben az argumentáció során, a magyarázatokhoz képest, az exemplum-használat terén is eltérést találunk, mennyiségét és jellegét illetően is. Ritkábban mond el történeteket, állításainak igazolására csak elvéve idézi fel a Bibliát, vagy említi meg a „régikönyvek” írásait, citátummal egy esetben találkozunk,¹⁷⁷ latin nyelvű részekkel ezekben a tanulságokban sosem. Többször fordul elő mindennapi életből vett hasonlat. Példa az *Intés a' Gyakran Gyónásra*. című írásból:

„Es bizonyára, Ha minden-nap ki-söpörtettyük házunkat: ha ruhánkon nem szenvedhetünk egy pihecskét, szemünkben egy porocskát: ha gyakran tisztába öltözünk, hogy férgek ne teremjenek bennünk: Mentül inkább az Isten Templomát, a' mi szívünket, méltó gyakran ki-söpörnünk. holot az emberi nyughatatlan elme, ennyi külömb-féle gondolatok-közöt, lehetetlen hogy sok szemetet ne hordgyon lelkünkbe.”¹⁷⁸

A tanulságok harmadik csoportjába tartozó szövegek esetében tehát a hangsúly a hívek tanításán (docere) van, az érvelés során alkalmazott eszközök mind ebbe az irányba mutatnak.

A tanulságok retorikai vizsgálata során rámutattam, hogy ezen szövegek szerkezete párhuzamba állítható a prédikációk szerkesztési eljárásával, s minthogy „a prédikációelmélet történetéből tudjuk, hogy a divisio hiánya vagy megléte fontos eszköze az egyszerűbb illetve műveltebb közönséghez szóló beszédek szerkezeti megkülönböztetésének,”¹⁷⁹ kiegészíthetjük az előző fejezet végén megfogalmazott összegzést, amely szerint az *Imádságos könyv* újabb kiadásait vallása gyakorlásában egyre tapasztaltabb közönségnek szánja Pázmány, azzal a megállapítással, hogy ez a közönség, már az első kiadás esetében is a

¹⁷⁷ Seneca minden esti számvetéséről: PÁZMÁNY 2001, 92:31–93:7.

¹⁷⁸ *Uo.*, 218:30–219:4.

¹⁷⁹ BARTÓK 2001, 326.

műveltebb réteghez tartozott, erre utal a „beszédék” szerkezeti felépítése, de erre következtethetünk a latin idézetek használatából is.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Pázmány *Imádságos könyvének* tanulságai három különböző célt szolgálnak. Segítik az olvasót vallása gyakorlásában eligazodni, meggyőzik az egyházi élet ceremóniáinak értelméről, s megtanítják, hogyan tud Istennek leginkább tetsző módon élni. Mindezeket az *Imádságos könyvben* nem egy helyen, hanem elszórva, az imádságoknak alárendelve, azokhoz tematikusan igazítva tárja elénk Pázmány, mert tanulságainak legfőbb célja mégis csak az, hogy az ember az igaz hitben, az imádságokat értő fejjel és szívvel, méltó lélekkel tudjon Istenhez szólani.

Pázmány *Imádságos könyvének* megítélése az utókorban folyamatosan változik. Sokáig „csak” egy katolikusoknak szánt ájtatossági mű volt, majd kiderült, nemcsak katolikusok forgatták, de protestánsok is haszonnal kölcsönöztek belőle. A tanulságok vizsgálata pedig rámutatott, nem pusztán ájtatossági mű ez, hiszen hitvédő, hitvitázó elemeket is felfedezhetünk benne. A sokszor felidézett gondolat pedig így hangzik: „itt, nem a’ mi Vallásunkat óltalmazzuk, hanem, az Híveknek aitatosságát Isteni szolgálatra akarjuk gerjeszteni.”¹⁸⁰ Az *Imádságos könyv* célja pedig valóban nem az, hogy a vallást oltalmazza. Csak egy kicsit.

---

¹⁸⁰ *Uo.*, 132:13–14.

VI. „nem volt mindenestül haszontalan fáradságom”

Az *Imádságos* könyv utóélete

„Ennec okaert, minap kegielmed itt Graeczben letébe, panaszolkoduán, mind maga, s’ mind a teob Magyar országghi kereztieneu neuéuel, mely szükón es ritkan talaltatnec a mi Nemzetünc keozt, kereztienei imadsagos keoniuecske, engemet arra inte kegielmed, hogy efféle aytatos kereztiene keoniueczket irnéc.” Olvashatjuk az *Imádságos könyv* első kiadásának Kapi Anna asszonyhoz intézett ajánlásában. E szerint Kapi Anna Grácban járván kérte meg Pázmányt, állítson össze a hívők lelki épülésére egy katolikus imakönyvet, amelyre nagy szükség volt szerte az országban. Pázmány, jóllehet külömb-külobb foglalatosságai voltak, több dolgai közt helyt adván elkészítette az imádságos könyvet. Noha az ajánlásokban gyakran találkozunk hasonlóan elfoglalt szerzőkkel, akiknek hasonlóan számtalan tennivalójuk van, mégis okunk kételkedni abban, hogy Pázmány, aki a tanítás mellett egyéb vitairatain is dolgozott, valóban elfoglalt lehetett, s azért szakított mindenképpen időt az *Imádságos könyv* összeállítására, mert azt kiemelt fontosságúnak tartotta.

Az imakönyvre oly nagy szükség volt, hogy Pázmány maga még háromszor kiadta, s a keresztény hívek lelki épülésére való alkalmasságát mi sem bizonyítja jobban, hogy az érsek halálát követő 260 évben, a századfordulós összkiadásig 25 alkalommal jelent meg.¹⁸¹

Kapi Annához írt ajánlásában Pázmány az imák keletkezéséről így ír: „teob dolghaim keozt, egynehany aytatos keoneorgéseket, es hala adasokat szedec eozue, nem csak a reghi zent atiac irasibol, de legh feoképpen, a Zent Irásbol, hogy az Istenec, az Isten szaiából szarmazot ighieckel keoneorgenenc, mert noha a keoniue szelire fel nem iegieztetem mindenüt a Z. Iras helieit, de mind az által, e keoniube foglalt imadsagoknac, csak nem minden része, a zent Irásbol vétetet”.¹⁸² Pázmány imádságainak „alapanyaga” jórészt a *Bibliából* és az egyházatyák írásaiból közvetlenül vagy közvetítők révén vett idézetekből áll.¹⁸³ Az ezekből vett részleteket egymás mellé helyezte, majd újra meg újra átelmélkedte, végül megfelelő módon újjá, vagyis imádságokká, könyörgésekké fogalmazta át őket.¹⁸⁴ Imádságainak javarésze így abból a közös kincsből származik, amelyet felekezeti hovatartozás nélkül protestánsok, katolikusok egyaránt magukénak vallottak. Az imakönyv nagy népszerűségének oka egyrészt tehát ebből is fakadt, hogy Pázmány ezt a közös kincset, mondhatni közös

¹⁸¹ ADONYI–MACZÁK 2005.

¹⁸² PÁZMÁNY 1606, [3†v].

¹⁸³ Pázmány *Imádságos* könyvének forrásairól a legteljesebb összefoglalás: BOGÁR 2006b.

¹⁸⁴ HOLL 1957, 23–28.

nyelvet használta az imakönyv összeállítása során, aminek következtében az *Imádságos könyv* szellemisége nem csupán a katolikus valláson lévők számára volt elfogadható. Népszerűségének másik oka a tematikában rejlik, hiszen az *Imádságos könyv*ben a lelki igényeket alkalmas módon kielégítő, az egyetemes értelemben vett vallásos embert érintő kérdések szerepelnek.

Pázmány imakönyve tehát nemcsak számos kiadást ért meg, de más szerzők is szívesen használták saját műveik létrehozása során. Lássuk, hogyan hatott a kortársakra, s a közvetlen utókorra.

A legkorábbi „kölcsonzás” három évvel az editio princeps megjelenését követően történt egy evangélikus szerző, Mihálykó János tollából, aki az 1609-ben megjelent imakönyvéhez használta Pázmány művét, az egyetlen eset, amiről Pázmány véleményét is ismerjük. Az átvétel részletes ismertetése a későbbiekben következik.

Az 1610-es kiadás szolgált forrásul a prágai 1615-ben megjelent Ferenczffy Lőrincnek tulajdonított könyvecskének, amelyről Holl Béla állapította meg, hogy mintegy kétharmada Pázmány imakönyvéből való.¹⁸⁵

Ugyancsak az 1610-es kiadás hatására figyelhetünk föl Kopcsányi Márton ferences szerzetes imakönyve esetében, amelynek első, 1617-es kiadásából nem maradt példány, de az 1622-es edíció alapján bizonyos egyezések Pázmány imakönyvével megállapíthatóak. A mű címe: *Keresztyen imadsagos keonyvechke, mely, a' Caeremoniaknak, és hitünk ennéhány ágazatinak (az egy[ü]gyüek kedvéért) rövid magyarazattyáual, külömb külömb féle imadsagokat és elmélkedéseket foglal magában.*¹⁸⁶ Ennek ajánlása nemzeti és nagyságos Istvánfy Eva aszonynak Nagyságos Draskovith Ianos meg hagyot özvegyének szól, amely a következő szavakkal kezdődik: „Az mely imadsagos könyuechket 1617. esztendőben az Esztergami Ersek ö Nagysága engedelméből, ki nyomtattam volt Posonyban.”¹⁸⁷ Vajon ez az engedély csak az érseki nyomdára volt érvényes, vagy esetleg Pázmány *Imádságos könyvére* is vonatkozhatott?

Kopcsányi művének tanulmányozását követően azt a megállapítást tehetjük, hogy az imáinak adott címek feltűnően sok esetben párhuzamosak a Pázmány-féle imakönyv címeivel. Néhány példa a teljesség igénye nélkül, a szent kereszt jeléről, a misében való ceremóniákról, a szentelt vízről, az olvasóról, etc. Pázmányhoz hasonlóan szerepelnek imák a mise megfelelő részeihez kapcsolódóan, de Kopcsányinál ezek köre kibővül, s találunk egyéb Pázmánynál

---

¹⁸⁵ HOLL, 1980, 65–75. Úgy tűnik, a közös részek szószerint megegyeznek, de ennek végleges tisztázása további elemzést igényel.

¹⁸⁶ RMNy II, 1260 sz.; BORSA 1987, 57–58.

¹⁸⁷ KOPCSÁNYI 1622, A2.

nem szereplő imát is, például a mindennapra szóló könyörgéseket, valamint Krisztus szenvedéséhez is több ima kapcsolódik. Kopcsányinál is szerepelnek viszont a közönséges jókért, lelki javakért könyörgések, a gyónáshoz, lelkiismeretvizsgálathoz tartozó imádságok.

Összességében azt mondhatjuk, Kopcsányi imáinak, magyarázatainak címe, ennek következtében imakönyvének tematikája nagyrészt azonosságot mutat Pázmány kiadásával, azonban még az ugyanazzal a címmel rendelkező szövegek esetében is, szószerinti, de akár tartalmi egyezés is a vártnál ritkábban fordul elő, s ennek mértéke jellemzően rövidebb az imádságnál, magyarázatoknál.

Pázmány 1631-es kiadásának is van folytatása, hiszen ennek a csökkentett terjedelmű, „kivonatolt” változata lehetett Battyhány I. Ádám *Lelki kard* című, 1654-ben Bécsben megjelent imádságos könyve, amelyet kiegészített még más imádságokkal.¹⁸⁸

Pázmány imakönyvének kilencedik, 1689-ben megjelent kiadása pedig nemcsak a keresztény hívek lelkére, de az ajánlásban Rákóczi Julianna szívére is hatni kívánt. Ez az ajánlás, amelynek aláírása „a nagyszombati könyvnyomtató” a maga barokkos, lehegerlő fordulataival tulajdonképpen egy korabeli szerenád, melynek szerzője Battyhány II. Ádám (1662-1703, az imént említett unokája) nevében Kecskeméti János jezsuita szerzetes volt.¹⁸⁹

Térjünk vissza most az első esethez. Pázmány Péter tehát 1610-ben, Kapi Anna támogatásával másodszor is kiadta imádságos könyvecskéjét. Ezúttal a keresztény olvasóhoz is írt előljáró beszédet, melyben tájékoztatást ad arról, hogy „egy csekély indulattúl el ragadtatot Eperjesi Predikátor, maga neuéuel, nagy részét ki nyomtatá Bártfán,¹⁹⁰ először mintha üdvözlőné a próbálkozást: „nem csak nehéz neuen nem vöm az Predikátor munkáját, de söt vgyan megis akarom vala köszöny az jámbornak fāradságát.”¹⁹¹ Örömebe azonban hamar üröm vegyült: „Mikor pedig oluasny kezdettem vólna, eszembe vöm hogy sok helyen meg szagatta, és az eo foltos teczésének rongyáual béis tatarazta az én írásomat.”¹⁹²

Mihálykó János, a Wittenbergben tanult eperjesi származású evangélikus lelkész 1609-ben adta ki azt az imádságos könyvet, amelyre Pázmány hivatkozik, *Kerezién istenes es aitatos imadsagok, ez mostani nyomorúlt és veszedelmes üdökben minden kerezién és istenfélő embernek felötte szükségesek és haznosok* címmel.¹⁹³

---

¹⁸⁸ Battyhány imakönyvének bemutatása, valamint az imák áttekintése: KOLTAI 1997.

¹⁸⁹ KÖPECZI 1982. Végül a frigy nem jött létre.

¹⁹⁰ PÁZMÁNY 1610,):5[r].

¹⁹¹ *Uo.*,]:(5v).

¹⁹² *Uo.*,]:(5v).

¹⁹³ RMNy II, 976. sz.

Lássuk, mi a különbség a két imakönyv között. Mihálykó János nem a Szent Jeromostól vett idézettel nyitja meg imakönyvét, hanem egy verssel, melynek címe, *Ad Christianum Militem*. Ezt követi a rövid ajánlás, amelyben a Szentlélek malasztját, hitben való nevededést és hosszú életet kíván Czobor Erzsébetnek és férjének Thurzó Györgynek. Az imák sorát Pázmány könyvének második fejezetével kezdi, amelyben a reggeli és esti imádságok és könyörgések találhatók. Ebből a fejezetből Mihálykó csak a reggeli imádságokat veszi fel saját imái közé. Elhagyta a teljes első részt, Pázmány szavaival élve: „nem csak az Mi atyánknak értelmes mondását ki hagyta, mintha ez ötlet nem illetné, nem csak az szent kereszt jeléről való tudományt el halgatá, noha Luther az eo Catechismusában, és az Liber Concordiae, melyre talám megis esküt Predikátor Vram, reggeli és estueli imádságunkat az szent kereszt jelen mondgyák hogy el kel kezdeny; De ezen kiüül, az estueli könyörgéseket, az Litaniákat, és töb jeles dólgoakatis ki törle az eo Nyomtatásában.”¹⁹⁴ Például Pázmány teljes harmadik, negyedik fejezetét, vagyis az *Isten jótéteményeiért való hálaadásokat*, illetve *A prédikációhoz és a szent áldozathoz tartozó imádságokat*.

Az ötödik fejezetből elhagyta az *Olvasót miként kelljen mondani* című részt, valamint a reggeli, déli esti lecsendesítéskor mondandó imádságot. Az ebben a részben található *Tévelygések kigyomlálásáért*, valamint *Az anyaszentegyházért szóló könyörgéseket* átveszi Mihálykó. Ezt teszi a hatodik fejezettel is, amely a *Lelki javakért való*, valamint a *Hét fő vétek elleni könyörgéseket* tartalmazza. Ebben a részben más imák is találhatók, amelyek közül Mihálykó a *Halálos betegségben való embernek könyörgését* és a *Halálra ítélt ember könyörgését* hagyta el. Ugyenennek a fejezetnek része Pázmánynál *Szent Brigitta asszonynak, az igaz poenitentia tartásért 15 ájtatos imádsági*. Mihálykó az átvétel során elhagyta Szent Brigitta nevét, és a 15 imából 3 helyett más imádságot vett fel. Pázmány hetedik fejezetét mellőzte, mindössze két imát tartott meg, a *Tévelygések kigyomlálásáért*, valamint *Az egész Anyaszentegyházért* címűeket. Mihálykó a Pázmány-féle *Imádságos könyv* sorrendjéhez képest e két rövid ima helyét megváltoztatta, ezeket az ő könyvének elejére, a reggeli imádságok után tette. Az imakönyv nyolcadik részét teljesen elhagyta az eperjesi prédikátor, amely a *Szükölködő atyafiakért* tartalmaz könyörgéseket. A kilencedik részből, amely a *Gyónáshoz és Urvacsorához tartozó könyörgésekből áll*, Mihálykó pusztán négy könyörgést vesz át, kilencet nem. Így mellőzi például a *Gyónáshoz mint kelljen készülni* című imát, a *tíz parancsolatot, az anyaszentegyház öt parancsát*, s átveszi a *gyónáshoz készülő ember könyörgései*, illetve a *bűneink bocsánatáért*, címűeket, de Pázmánnyal nem egyező

---

¹⁹⁴ PÁZMÁNY 1610, []:(5v)-[:](6r).

sorrendben. Ez a másik hely, ahol Mihálykó eltér a forrásában található sorrendtől, sőt, önállóan egy Pázmánynál nem található imát illeszt be, amelynek címe, *Bűnbocsánatért és az örök életért*. A tizedik részben Pázmány hét zsoltárt idéz egymás után, illetve egyet később, valamint litániákat. Ez a rész *szentekhez, angyalokhoz, apostolokhoz* szóló könyörgéseket is tartalmaz, amelyben a segítségükért epedez. Ezek után található *Szent Bernárd könyörgése*, valamint *Szűz Máriához himnuszok*. Mihálykó a hét bűnbánati zsoltárt veszi át, a Pázmánynál található sorrendben, valamint *Bernard könyörgését*.

A Pázmánynál nem szereplő imák a következők: *a keresztény és Istenfélő asszonyállat imádsága ura távollétében* című, *a keresztény és Istenfélő házasságok imája*, *a hálaadás mindenféle bajra, az ember halálos szükségben, és az ember betegségből felgyógyul* című imádságok. Ezzel ér véget Mihálykó János munkája.

Tehát Mihálykó imádságos könyve összesen 221 oldal, ebből 25 oldal, amit nem Pázmánytól kölcsönöz, a Pázmánytól átvett imák 196 oldalt tesznek ki. Ez a mennyiség Pázmány imakönyvének kevesebb, mint negyven százaléka. Mihálykó munkája során a leggyakrabban alkalmazott módszer a kihúzás volt, hiszen a Pázmány által kialakított sorrenden mindössze két esetben változtatott, valamint az eredeti *corpust* mindössze három helyen szakította meg más imádságokkal. A hatodik, a kilencedik fejezetben, és az imakönyv végén, az öt könyörgés esetében.

Ezek ismeretében a későbbi érsek joggal méltatlankodhatott a keresztény olvasóhoz írt előljáró beszédben. „Annak okáért nem hogy jauallanám ezt az Eperjesi Predikátor munkáját, de sőt inkább ez benne való sok fogyatkozásokért gyalázom, és enymnek nem ismérem. Ezzül akarálak tudóssá tenny keresztényen oluaso.”¹⁹⁵ Pázmány tehát megtagadja Mihálykó János imádságos könyvét.

Tanulságos, hogy ezt az egyértelműnek tűnő előljáró levelet hányféleképpen értékeli a szakirodalom.

Frankl (Fraknói) Vilmos *Pázmány és kora* című művében így ír Mihálykó könyvéről: „Pázmány midőn ezen könyv kezébe került nemcsak nem haragudott, sőt megköszönni szándékozott a prédikátor fáradságát. Miután azonban megtapasztalta, hogy meghamisította, szükségesnek ítélte óvni a katolikusokat.”¹⁹⁶

Később ugyanő írja *Pázmány Péter 1570-1637.* című művében a következőket: „Azon ténynél, hogy a katolikus híveknél kedvező fogadtatásban részesült, Pázmány nem kisebb megtiszteltetésnek tarthatta azt, hogy az eperjesi prédikátor saját neve alatt, felekezete

---

¹⁹⁵ PÁZMÁNY 1610, [ ]:(6r).

¹⁹⁶ FRANKL (FRAKNÓI) 1868, I, 63.

használatára az imádságos könyv nagy részét kiadta.”¹⁹⁷ Pázmány életműkiadásában megjelent az *Imádságos könyv* is, amelynek előszavát Breznay Béla írta: „Oly nagy volt Pázmány Péter imádságainak hírneve, hogy még a protestáns körök sem vonhatták ki hatásosságuk alól magokat. Megtörtént, maga Pázmány beszéli el könyve 2. kiadásának 2. előljáró levelében, hogy egy „eperjesi prédikátor – maga nevével nagy részét kinyomtatá Bártfán” Pázmány imádságainak. Hanem „foltos tevezésének rongyá”-ért mellyel Pázmány „írását betatarozta” meg is lakolt.”¹⁹⁸

Gajtkó István *A XVII. század katolikus imádságirodalma* című munkájában írja, hogy Pázmány nem vette rossz néven Mihálykótól, hogy imádságoskönyvének nagy részét kiadta, csak azt nehezményezte, hogy foltos tevezésének rongyával kicsit betakargatta.¹⁹⁹

Sík Sándor 1939-ben így ír az imakönyvről: „Nemcsak a katolikusok szerették, hanem szívesen olvasták az épületes olvasmányon kapó protestánsok is; már 1609-ben egy eperjesi prédikátor (Mihálykó János) a könyv nagy részét lenyomatta a maga neve alatt. Mihálykónak nem volt nehéz dolga, mert a könyvben aránylag kevés olyan dolgot talált, amelyet ki kellett hagynia vagy megszagatnia és az ő foltos tevezésének rongyával betataroznia.”²⁰⁰

Bán Imre *A magyar irodalom története* című munkában így fogalmaz: „Az Imádságos könyv népszerűségét mi sem bizonyítja, mint a szerző életében megjelent további három kiadása, s az a tény, hogy Mihálykó János eperjesi prédikátor protestánsok számára is kiadta, illetőleg anyagát részben átvette.”²⁰¹

Ezen idézetek szerzői Mihálykó munkáját Pázmány népszerűségének jeleként értelmezik, s nem veszik igazán figyelembe azt a tényt, hogy Pázmány elutasította Mihálykó munkáját.

A valós helyzethez legközelebb az *Imádságos könyv* faksimile kiadásának előszava áll, amelyben a következőket írja Lukácsy Sándor: „A siker meglepő tanújele, hogy „egy csekély indulattúl elragadtatott eperjesi prédikátor”, a református Mihálykó János az imák nagy részét kinyomtatatta saját neve alatt. Pázmány, könyve második kiadásának Előljáró levelében, fölényes iróniával reagált: „nemcsak nehéz néven nem vöm az prédikátor munkáját, de sőt ugyan meg is akarom vala köszönni az jámbornak fáradságát”. Irodalmunkban ez az első leleplezett plágium.”²⁰²

---

¹⁹⁷ FRAKNÓI 1886, 37.

¹⁹⁸ BREZNAY 1895, IX, 2. jegyzet.

¹⁹⁹ GAJTKÓ 1936, 23.

²⁰⁰ SÍK 1939, 77.

²⁰¹ BÁN 1964 II, 129.

²⁰² LUKÁCSY 1993, 18.

Pázmány *Imádságos könyve* tehát számos módon, közvetlenül, illetve az átvételek révén közvetve hagyományozódott ránk. Ahhoz, hogy ezt a hagyományozódást pontosan feltérképezhessük, s így a kutatás egyértelmű megállapításokat tehessen, helytálló következtetéseket vonhasson le, szükséges valamennyi imakönyvet megvizsgálni, az imádságokat, elmélkedéseket egyesével regisztrálni, egy megfelelő adatbázisban rögzíteni. A következő fejezetben ennek elkészítésére teszek javaslatot.

VII. „ha a világ addig tartana”

Javaslat a régi magyarországi imádságos könyvek feldolgozására

Az 1800-ig datálható katolikus imádságoskönyvek tudományos igényű vizsgálata a lekiségtörténeti kutatással foglalkozók előtt álló feladat, ennek körvonalait és legfontosabb kezdő lépéseit vázoló, s noha szót ejtek az eddig elért kutatási eredményekről is, tételes felsorolás helyett azokat az írásokat említem meg, amelyek a ránk váró munkához segítségül, kiindulási, illetve viszonyulási pontul szolgálnak.

A tárgyalt időszak olvasási szokásaival kapcsolatban tudható, hogy gyakran olvasott, forgatott könyvtípus volt az imádságoskönyv. Egy-egy mű több kiadást is megért, s az előljáró levelekben igen gyakran találkozhatunk panasz köntösébe öltöztetett tulajdonképpeni dicsekvő szavakkal, amelyek szerint bizony hiába adták azt ki oly sok példányban, mégis elfogyott, s most újabban (másodszor, harmadszor, negyedszer etc.) ismét ki kell nyomtatni. Az imádságoskönyvek ilyen népszerűségének ismeretében elgondolkodtató, ha tetszik, munkára ösztönző lehet, hogy noha az utóbbi időben ugyan jelent meg néhány, egyes imakönyvről szóló tanulmány,²⁰³ nagyobb lélegzetvételi, áttekintő munka a katolikus imádságoskönyvekről utoljára 1936-ban készült Gajtkó István tollából, *A XVII. század katolikus imádságirodalma* címmel, amely *A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől* sorozatban jelent meg.²⁰⁴ Ebben Gajtkó említ és felhasznál egy korábbi dolgozatot, egy gépírási disszertációt 1926-ból, amelynek szerzője László Vince ciszterci szerzetes, s a címe: *A magyar katolikus imádságos könyvek története 1711-ig.*²⁰⁵ Ezt a dolgozatot nem sikerült megtalálnom, s hogy valóban elveszett vagy ismeretlen helyen lappang, az abból is gyanítható, hogy Gajtkó az utolsó, aki szövegszerűen ismerte, mások csak közvetve utalnak rá.²⁰⁶

Talán nem csupán a véletlen és a körülmények műve, hogy azóta sem készült valamennyi ismert imádságos/imádságoskönyvet áttekintő, rendszerező, több szempontot is érvényesítő feldolgozás, hiszen hogy ez mekkora feladatot jelent, csak sejteti Knapp Éva

---

²⁰³ A következő felsorolás a téma különböző típusú megközelítéseire ad egy-egy példát: HOLL 1980, 63–77; HUBERT 1985; LUKÁCSY 1994; PÁZMÁNY 1606/1993; KOLTAI 1997; KNAPP 2000; KÖPECZI 1982; BOGÁR 2006a; BOGÁR 2006b; BAJÁKI 2007.

²⁰⁴ GAJTKÓ 1936.

²⁰⁵ LÁSZLÓ 1926.

²⁰⁶ 1955-ben Holl Béla e műre vonatkoztatva kéziratoss feljegyzései között írja: „idézi Gajtkó”. Ebből gyanítható, hogy már Holl sem látta. Szigeti Jenő *kevésbé ismertként* említi, SZIGETI 2002, 81–103. A dolgozat keresésében Buda Attila és Márkusné Vörös Hajnalka segítségét köszönöm.

dolgozata, amelyből egyetlen imádságoskönyv, az *Officium Rákóczianum* történetét és nyomtatott kiadásait ismerhetjük meg.

Gajtkó István imakönyvrendszerét, minthogy a téma utolsó összefoglalása, érdemes röviden áttekinteni. Gajtkó elsősorban a szerzők rendi hovatartozása alapján csoportosítja az imádságoskönyveket: ferences, illetve jezsuita imakönyvekre, s meggyőződése, hogy az imák jellegét a rendalapítók szellemisége határozza meg, nevezetesen a Szent Ferenc-i érzelem illetve a Szent Ignác-i értelem.²⁰⁷ Szükségesnek tartja Gajtkó ezt a felosztást még egy aspektussal, mégpedig az imakönyvek rendeltetésével kiegészíteni. Eszerint beszélhetünk egyrészt *lelki kalauzról*, amely „a katolikus restauráció jellegzetes terméke és a jezsuitáktól felnevelt új hívőtípus imádságos könyve”,²⁰⁸ amely a protestáns támadásokkal szemben hitvédő, hiterősítő jellegű. Egyúttal, állapítja meg Gajtkó, a lelki kalauzokat az okos alkalmazkodás is jellemzi, hiszen a bennük található imádságok, a Szentírás felhasználása révén, a protestáns felfogással csengenek egybe. A másik imakönyvtípus a *népies imádságoskönyvek* típusa, amelyek „a középkori hortulus animae-k egyenes leszármazottjai, csak már alacsonyabb szellemi és lelki igények kielégítésére szolgálnak”.²⁰⁹ A protestantizmus léte nem befolyásolja szövegeit, legfőbb jellemzője, hogy az érzelmre hat, s a hitbuzgalmi kételyekkel nem törődik. A népies imádságoskönyv típusaként említi meg Gajtkó az officiumokat és az ars moriendiket, minthogy „ezek is a középkor jellegzetes termékei, s a reformáció előtti századok gondolatvilága folytatódik bennük”.²¹⁰

Dolgozata végén²¹¹ *Az imádságos könyvek rövid könyvészete* címmel felsorol 47 imakönyvet, az első Vásárhelyi Gergely *Catechismusa* (Bécs, 1604), az utolsó: Baranyi Pál, *Lelki paradicsom* (s. l., 1700).

Gajtkó ahol tudja, feltünteti az RMK-, Sztripszky-tételszámot, s ahol lehet, a példány lelőhelyét. Előfordul, hogy megjegyzéseket is fűz az adott imakönyvhöz, megadva a hivatkozás bibliográfiai adatát. Imakönyvlistája a mai tudásunk szerint már meglehetősen hiányos, jelentőségét mégis az adja, hogy a katolikus imádságoskönyveknek máig ez a leghosszabb, nyomtatásban is megjelent felsorolása.

A lista folytatásra érdemes, ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy ez szolgált egy későbbi, kéziratban maradt bibliográfia alapjául, amelynek szerzője Holl Béla, akinek hagyatékát a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában őrzik. A hagyaték 32. dobozában

---

²⁰⁷ GAJTKÓ 1936, 16.

²⁰⁸ *Uo.*, 17.

²⁰⁹ *Uo.*, 38.

²¹⁰ *Uo.*, 47.

²¹¹ *Uo.*, 56–59.

számos feljegyzés, tanulmányvázlat, cédula és jegyzetfüzet mellett találhatjuk a témánkhoz tartozó nem is egy, hanem két kéziratot.²¹² Az egyik 1955-ben készült, címe: *A XVIII. századi magyar nyelvű imádságoskönyveink bibliográfiája*. A másik, amely 3 évvel később, 1958-ban készült, a következő: *A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*.

A hasonló címek hasonló anyagot rejtenek, csak más rendezőelv szerint készültek. Mind a kettő a magyar nyelvű, katolikus imádságoskönyvek felsorolását adja. Míg a korábbi bibliográfia célja, hogy év szerinti bontásban mutassa be, mely imakönyvek jelentek meg a 18. században, függetlenül attól, hányadik kiadásról van szó, addig az 1958-as dolgozat, amely a Gajtkó-lista tulajdonképpeni folytatása, az editio princepsket veszi sorba egészen 1799-ig.

A két bibliográfia részletesebb bemutatását kezdjük a korábbival. Az A/4-es lapok összefűzéséből létrejött füzetben jobb oldalon vannak a géppel írt tételek, amelyeket két részre osztott összeállítójuk. Az első rész címe: *Örökség a XVII. századból*. Holl meghatározása szerint „Ide tartoznak mindazok a XVII. századi imádságoskönyvek, melyek újabb kiadásokat értek a XVIII. században.” Ez 12 imádságoskönyvet jelent.

A második rész címe: *A XVIII. századi magyar nyelvű imádságoskönyvek*. Itt nem találunk semmilyen meghatározást, az 1700-as évtől 1799-ig sorolja fel a kiadásokat, összesen 196-ot.

Az egyes tételek leírása a kéziratban végig egységes, az editio princepsket részletesen leírja, a további kiadásokra, értelemszerűen, csak hivatkozik.

Az első kiadások leírása a következő: a lap tetején található az évszám, ezután következik a szerző vagy fordító neve (ha ismert), a mű címe, a nyomtatás helye, ideje, illetve hogy hány részből és lapból áll az adott imádságoskönyv. Ezt követően, esetleges megjegyzések következnek, például az ajánlás említése, korábbi szakirodalom vagy bibliográfia egy-egy mondatának idézése. Ha ismert, mindig utal az egyéb bibliográfiában szereplő tételszámra (például RMK, Petrik), valamint feltünteti az adott kötet lelőhelyét is. Ezután a további kiadások felsorolása következik, amelyek esetében csak a hely, idő, egyéb bibliográfiai utalás, valamint lelőhely szerepel.

Amikor egy adott évben nem az első kiadása jelenik meg egy műnek, a leírás a következőképpen néz ki: a lap tetején áll az évszám, majd az „Újabb kiadások” megjegyzés, s következik a szerző, fordító neve (ha ismert), a mű címe, zárójelben az első kiadás helye,

---

²¹² Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, 32. doboz, 120-as, 121-es tétel. Ezúton is köszönöm Koltai András segítségét.

ideje, majd az aktuális kiadás helye, és évszáma. Ezt követően előfordulhat megjegyzés, például ha módosult a mű címe.

Holl Béla folyamatosan bővítette az anyagot, kézzel bejegyezte, ha valamilyen új adatra bukkant – például az *Útitárs* című munka első, 1639-es példányát az 1985-ben megjelent Hubert Ildikó-cikk nyomán jegyezte be munkapéldányába. Előfordul, hogy egy újabb imakönyv előkerülése esetén a korábban összefűzött lapok közé később illesztette be a címléírást az évszámnak megfelelő helyre.

A másik kézirat, amelyre *Holl-bibliográfia* címmel utalnak a témával foglalkozó tanulmányok, mint említettem, az editio princepsket veszi sorba.

Ez a dolgozat is összefűzött, gépelt A/4-es lapokból áll. Az elején található egy rövid bevezetés: „A magyarnyelvű imádságoskönyveknek eddig két összefoglalása született. Gajtkó István disszertációja katolikus részről: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936. Incze Gábor tanulmánya református részről: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931. A XVIII. század gazdag termése és a Régi Magyar Könyvtár újabban előkerült darabjai teljesen feldolgozatlanok. A katolikus imádságoskönyveknek kettős a szerepe a magyar irodalmi nyelv fejlődésében. Először a nyelv hagyományhordozói: ősi nyelvkincset konzervál kikristályosodott, a nép ajkán nemzedékről nemzedékre továbbélő hagyományban a középkor legelejéről. Másrészt viszont a magyar barokknak hűséges kifejezője. A bibliográfiai kísérlet fontos alapvetés a kettős nyelvi-irodalmi kutatáshoz.”

Ez a bibliográfia 157 tételt tartalmaz. Leírásuk a következők szerint történt: Minden tétel elején sorszámot találunk, majd következik a szerző vagy fordító neve, a cím, a példány lelőhelye, az ismert későbbi kiadások felsorolása. Ezt követik a korábbi bibliográfiákra utaló hivatkozások, majd bizonyos tételek esetében az addig elért kutatási eredmények lelőhelyének megadása.

Mint említettem, ez a bibliográfia a Gajtkó-féle lista folytatása, megjegyzéseiben átveszi annak megállapításait, természetesen a hivatkozás pontos feltüntetésével.

Roppant tanulságos Holl bibliográfiáját összevetni az RMNy-ből kigyűjtött, „katolikus imádságoskönyv” műfaji megjelöléssel ellátott tételekkel. Természetesen ez az összehasonlítás csak az 1655-ig terjedő, magyar nyelvű anyagra vonatkozik. A várakozásnak megfelelően az RMNy hoz új tételeket, szám szerint tízet. Viszont 11 esetben fordul elő, hogy a Hollnál imádságoskönyvként szereplő tétel az RMNy-ben mint elmélkedés, imádságok, vallási tanítás stb. jelenik meg. Ez is mutatja, hogy pontos és egységes műfaji meghatározások kidolgozására van szükség. Az eddigi RMNy-kötetekben 14 közös adatot regisztráltam.

Ezen eddig bemutatott munkák útmutatóként szolgálhatnak az előttünk álló feladatok elvégzéséhez, amelyek közül első és legfontosabb a forrásanyag összegyűjtése. Úgy gondolom, érdemes a teljességre törekednünk, még akkor is, ha ez utópisztikusan hangzik. Minthogy e tematikus bibliográfia célja végső soron az, hogy a korszak lelkeségi irodalmának kutatásához elkészüljön egy jól használható, mondhatni nélkülözhetetlen segédkönyv, annak anyagát, javaslatom szerint, a következő szempontok szerint lenne célszerű összegyűjteni. A bibliográfia végső változata valamennyi olyan nyomtatott és kéziratos imádságoskönyvet, továbbá egyéb vegyes tartalmú kötetből kiválogatott imádságot sorolna föl, amely vagy magyar nyelven, vagy egyéb nyelven, a történelmi Magyarország területén látott napvilágot a 18. század végéig, vagyis 1801 előtt.

A tervezett bibliográfia gyűjtőkörét felekezeti hovatartozástól függetlenül kellene meghatározni. Itt az ideje, hogy szakítsunk azzal a hagyománnyal, mely szerint az imádságos irodalmat felekezet szerint tárgyaljuk (s igen szerencsés lenne, ha a kutató is függetleníteni tudná magát saját hovatartozásától), hiszen ezek az imádságos könyvek ugyanazon forrásból táplálkoztak, egymásra gyakorolt hatásuk vitathatatlan, tudjuk, hogy a vallási hovatartozás nem volt gátja egy-egy munka részleges újrakiadásának, számos imádság szerepel katolikus, protestáns műben egyaránt.

E bibliográfia elkészítését, az adatok sokasága miatt, szükségszerű több ütemben elvégezni. Először a nyomtatott, műfaji szempontból egyértelműen meghatározható nyomtatott imádságoskönyveket indokolt összegyűjteni. Ezt követné a kéziratos imakönyvek listája, majd a vegyes tartalmú, imádságokat csak részben tartalmazó nyomtatványok, kéziratok feldolgozása. A bibliográfia végső formájában folyamatosan, időrend szerint kellene rendezni a tételeket, függetlenül attól, hogy kéziratról vagy nyomtatványról, teljes imakönyvről, netán vegyes tartalmú kötetben szereplő imádságról van szó.

Ez a munkarend következik a feldolgozandó anyagból is, hiszen az RMNy és Holl összevetéséből is világosan kitűnt, hogy számos kötet műfaja nehezen behatárolható, vagyis a bibliográfia bővítésével párhuzamosan mindenképpen imádságelméleti vizsgálódásokat is folytatni kell, amely eredmények hasznosításával a most még bizonytalan műfajú kötetek besorolását megnyugtatóan lehet elvégezni.

A továbbiakban az első lépés, vagyis a nyomtatott imádságoskönyvek bibliográfiájának tervezetét vázolólok. Az adatokat mindenképpen digitális formában kell tárolni, hogy bárki számára könnyen elérhető, ugyanakkor az újonnan előkerülő adatokkal, illetve a később feldolgozandó tételekkel könnyedén bővíthető legyen. Az egymást időrendben követő címszavaknál az alapadatokon túl, vagyis a szerző, cím, kiadási hely és

idő, kötetleírás, más bibliográfiákra, szakirodalomra hivatkozás mellett célszerű lenne az RMNy-hez hasonlóan kutatási eredményekről is említést tenni, s az adott műhöz kapcsolódó legfontosabb tanulmányok megjelenési helyét feltüntetni, valamint a mű aktuális lelőhelyét (lelőhelyeit) megadni, lehetőség szerint a jelzetek közlésével. Külön mutatók készítése a digitális változatban nem szükséges, hiszen megfelelő keresőprogramok segítségével a mutatók funkcióját ki lehet váltani.

Kívánatos lenne, hogy minél előbb elkészüljön legalább a nyomtatott imázságos könyvek bibliográfiája, hiszen a munka során szerzett tapasztalatok hatékonyan segítenék a további feldolgozást – amire e részfeladat elvégzése már önmagában ösztönzőleg hatna –, illetve ez a hiánypótló lista már a maga töredékességében is a témához kapcsolódó kutatások kiindulási pontjaként fontos szerepet tudna betölteni.

„közönséges jóra való igyekezetből meg újítanám, sok szép dolgokkal meg jobbítanám”

Az *Imádságos* könyv szövegkritikai jegyzetei

I. Bevezetés a jegyzetekhez

A szövegkritikai jegyzetek célja, hogy Pázmány *Imádságos* könyvének életében megjelent kiadásai között meglévő szövegszerű eltéréseket leírja. A jegyzetek koncepciójának kialakításakor arra törekedtem, hogy a szövegváltozatok eltéréseiből fakadó sajátosságok rögzítését összehangoljam az érvényben lévő szabályozások, alapelvek útmutatásaival.

Az MTA Textológiai Munkabizottsága kidolgozta a szakmai alapkövetelményeket tartalmazó dokumentumát, amelynek címe: *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*.²¹³ Ez a dokumentum „afféle minimumkövetelményeket” fogalmaz meg, írja az *Alapelvek*hez fűzött tanulmányában Kecskeméti Gábor,²¹⁴ „egyfajta viszonyítási pont kíván lenni, amelyhez képest minden kiadás a maga egyedi problémái szerint határozhatja meg magát”.²¹⁵ Majd hozzáteszi, hogy az *Alapelvek* „a Péter László szerkesztette szabályzatot csak jogi helyzetének tekintetében váltja fel maradéktalanul (...) [az] megváltozott jogkörben: ajánlasként továbbra is a Munkabizottság hivatalos dokumentuma maradt”.²¹⁶

A *Szabályzatból*, vagyis az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzatából*²¹⁷ két részletet emelnék ki, amely kijelölte a későbbi munka irányvonalát, és számomra útmutatóul szolgált: „Ezután közölje a szerkesztő a szerzőtől (...) származó változatoknak a főszövegtől való eltérését. Minden különbséget számon kell tartania, amely a szerzőtől, a szerző életében tudtával és ellenvetése nélkül készült kiadásból eredhet”.²¹⁸ A másik idézet: „Gondos megfontolást kíván, hogy amit a szabályzat legcélszerűbbként ajánl, vagy ami a gyakorlatban leginkább szokásos, attól milyen megokolás alapján szabad vagy kell az adott esetben eltérni. A szokatlanabb vagy vitatható választást mindenképpen meg kell okolni”.²¹⁹

E szempontokat próbáltam meg érvényesíteni a gyakorlatban, a szövegkritikai jegyzetek megírása során.

---

²¹³ *Alapelvek*, 328–330.

²¹⁴ KECSKEMÉTI 2004, 317–327.

²¹⁵ *Uo.*, 320.

²¹⁶ *Uo.*, 320.

²¹⁷ PÉTER 1988. Későbbi megjelenés: HARGITTAY 2003, 114–131.

²¹⁸ *Uo.*, 28–29, (7.31).

²¹⁹ *Uo.*, 38, (9.32).

A munka kezdetén már egyértelmű volt, hogy a kiadások között sok ezer olyan hangzójelölésig lemenő különbség található, amelyeket, ha egyesével jelölnénk, az apparátus elkészítésének lényege és célja, azaz a szerzői változtatásokról való pontos tájékoztatás, kerülne veszélybe. Ezért kialakítottam egy, az *Imádságos könyv* sajátosságait figyelembe vevő, rendhagyó jegyzetelési technikát, amelyet a *Pázmány Péter Művei* sorozatot készítő OTKA-munkacsoport 2004. december 3-án vitatott meg, *Az Imádságos könyv szövegkritikai jegyzeteinek koncepciója és szerkezete* címmel. A munkacsoport megbeszélésén az a döntés született, hogy a szövegeltérés-típusok kategorizálásával a kiadások szerkezetének feltárása történjék meg, illetve néhány ima hagyományos szövegkritikai jegyzetelése is készüljön el, hogy azokat majd az MTA Textológiai Bizottsága napirendre tűzze és megtárgyalja.

Pázmány Imádságos könyve szövegkritikai jegyzeteinek koncepciója és technikája címmel 2005. március 21-én tartott értekezletén vitatta meg az előterjesztést a Textológiai Bizottság. Az előterjesztésben két különböző jegyzetelési technika szerepelt, egy a szokásos, a minden eltérést jelölő elv szerinti, és egy a számos különbséget nem egyenként, hanem a változás mértékét és módját szövegegységenként bemutató eljárás. A Bizottság a következő álláspontra jutott: nem kielégítő a szövegekben található eltérések módját és mennyiségét csak imánként jelölni, túl általános, és a szövegkritika követelményeinek nem megfelelő eljárás. A *Szabályzat* szerinti jegyzetelést tartotta elfogadhatónak, annak megerősítésével, hogy a helyesírásból fakadó eltéréseket, amennyiben azok nem Pázmánytól valók, valóban indokolatlan jelölni, a hangsúlyt a szerzőtől származó tartalmi különbségek feltüntetésére kell helyezni. A Bizottság egyúttal felvette sorozatai közé a Pázmány Péter kritikai kiadássorozatot.²²⁰

Ezek után világossá vált a feladat, arra a kérdésre kellett a választ megtalálni, hogy mely változtatások azok, amelyek Pázmánytól valók, s ennek megfelelően, mit szükséges a szövegkritikai jegyzetek között feltüntetni, s mely eltéréseket lehet figyelmen kívül hagyni.

Az 1606-os példányban nem találtunk ortográfiára, illetve a nyomtatás körülményeire vonatkozó megjegyzéseket.

Az 1610-es edíció végén található egy hibajegyzék, *Az Nyomtatásban eset fogyasztásoknak megigazítása.*,²²¹ amelyben a negyedik kiadáshoz igen hasonló olvashatunk „*Aprólék vétkek estek az nyomtatásban, miuelhogy ritkán forgódhattam én*

---

²²⁰ „Ugyanezen az ülésen [márc. 21-én] a Munkabizottság felvette sorozatai közé a Hargittay Emil vezette Pázmány Péter kritikai kiadássorozatot, amelyről a sorozat munkatársai tartottak kimerítő beszámolót.” *Beszámoló* 2005.

²²¹ PÁZMÁNY 1610, [733–735].

*magam az Nyomtatók körül, mellyeket az kegyes oluashó könnyen eszében vehet, és magatúlis helyére hozhat; Mind az által fel jegyzetem nemellyeket, hogy ezeket meg igazítuán, akadék nélkül oluashassák mindenek ez könyuet.*²²² Ezekből a sorokból hasonló következtetést vonhatunk le, mint az 1631-es hibajegyzék megjegyzéséből, mégpedig azt, hogy az *Imádságos könyv* szövege Pázmányé, de annak formába öntése a nyomtatók munkája. Pázmány tudatában van annak, hogy az általa javított 31 eseten kívül is maradtak hibák, s azok korrigálását a „szemes” olvasóra bízta.

Az 1625-ös illetve az 1631-es *Imádságos könyv* között igen kevés eltérés található, amint azt *Az Imádságos könyv kiadásai és azok szerkezete* című fejezetben bemutattam. Legszembetűnőbb különbség a negyedik kiadás végén, *Az Nyomtatásban esett fogyatkozások* című hibajegyzék²²³ a bizonyosság arra, hogy az ekkor már bíborosként tevékenykedő Pázmány szakított időt a kézirat korrektúrázására, 34 javítást eszközölt. „*Ezeken-kivül-is estek aprólék fogyatkozások a' Nyomtatók-miatt, a' bötüknek el-változtatásában, az igéknek el-szaggatásában vagy egybe-foglalásában, mellyeket laistromba nem írtam: azokat a' kegyes Olvaso könnyen helyére viheti.*”²²⁴ Ebből a megjegyzésből két következtetést vonhatunk le. Az első, hogy a bötük elváltoztatása, valamint az igék elszaggatása, illetve egybefoglalása, vagyis a szavak helyesírása nem Pázmánytól való, hiszen ő maga írja, hogy az a nyomtatók miatt történt. A másik következtetés az 1625-ös kiadásra vonatkozik, s az abban lévő újításokra. A negyedik kiadás végén található hibajegyzékben csak a „bötükkel” s a nyomtatókkal kapcsolatban találunk kifogást, az *Imádságos könyv* tartalmára vonatkozóan nincs megjegyzés, ami alátámasztja azt a vélelmet, hogy a harmadik kiadásban megjelenő, és a szöveget magát érintő változtatások Pázmánytól valók, hiszen saját neve alatt biztosan nem jelentet meg kétszer is olyan művet, amely nem teljesen az ő munkája.²²⁵

Összefoglalva megállapítható, hogy a négy kiadás szövege, valamint a két hibajegyzékben lévő összesen 65 javítás biztosan Pázmánytól való. A főszöveg és a szövegváltozatok közötti ortográfiai eltéréseket, minthogy azok – a szerző szerint – a nyomdászok munkájából adódtak, nem tartoznak Pázmány írói tevékenységéhez,²²⁶ így azokat kizárhatjuk a jegyzetkötetben jelölendő eltérések közül.

---

²²² PÁZMÁNY 1610, [733].

²²³ PÁZMÁNY 2001, 322:1–23.

²²⁴ Uo., 322:20–23.

²²⁵ Pázmány nehezményezte a Mihálykó-féle kiadást (MIHÁLYKÓ 1609) az *Imádságos könyv* 1610-es kiadásának keresztény olvasóhoz írt előszavában. Ehhez lásd *Az Imádságos könyv utóélete* című fejezetet.

²²⁶ Pázmány helyesírásának kérdéséhez lásd KOVÁCS 2003, 11–13.

Következik mindezek magvalósulása a gyakorlatban, vagyis a szövegkritikai jegyzetek felépítése. Az *Imádságos könyv* főszerzője tehát az 1631-es kiadás, s ehhez viszonyítottuk a három korábbi kiadást.

A jegyzetek formai felépítése

Az apparátus kialakításának főszabályai:

- a jegyzeteket a 2001-ben kiadott kritikai szöveg sorai szerint tagoltuk
- az eltéréseket dőlt betűvel jelöltük
- az eltéréseket közvetlenül megelőző/követő változatlan szövegrészletet álló betűvel feltüntettük, ezáltal az eltérő részeket pontosan nyomon lehet követni (eltérés lehet: betű, szó, több szó, sor, több sor)
- ha egy jegyzetben a dőlt betűs részt nem előzi meg, illetve nem követi álló betű, az azt jelenti, hogy a kritikai kiadás azon sorában az eltérés előtt/mögött nincs egyező rész.

Az apparátus egy sorának felépítése

A kritikai apparátusban a sor elején álló félkövér arab szám mutatja, hogy az adott jegyzet a 2001-es kiadás mely lapjára vonatkozik, majd ezt követi kettősponttal összekötve a kritikai kiadás hivatkozandó sorának feltüntetése, az ezt írásjel nélkül követő római számok a Pázmány életében megjelent kiadásokat jelölik:

80:3 I

A római számok megfeleltetése: I=1606; II=1610; III=1625; IV=1631.

A római szám után, írásjel nélkül következik maga a jegyzet, az ugyanazon szövegrészlethez tartozó variánsokat folyamatosan, egymás után hozzuk a kiadások időrendjében, írásjellel nem elválasztva:

80:3 I keluén, *leg*h eleoször II keluén, *leg*h előszöris az

Az apparátus sorainak egymás után következése

Egy jegyzet, lehetőség szerint, a kritikai kiadás egy sorára vonatkozik. Ha a főszerző és a szövegváltozat közötti eltérést soronként nem lehet leírni, mivel a különbség vagy

sorhatáron van, vagy hosszabb szövegrészletet érint, akkor a 2001-es kiadás vonatkozó sorait kötőjellel jelöljük:

80:8–13 I [...]

A kiadások szövegeinek sorrendje párhuzamos. Néhány esetben előfordul, hogy eltér a sorrend az 1631-es kiadáshoz képest. Ennek egyik változata: az imádság egy másik fejezetben szerepel, másik változata: néhány lapnyi terjedelmű szöveg bekezdéseinek sorrendje az átdolgozás során felcserélődött. Mind a két esetben a 2001-es kiadás szerinti sorrendben hozzuk a jegyzeteket, [ ] –ben megadva, hogy a korábbi kiadás mely lapszámain található az adott szövegrészlet.

Hosszabb szövegrészlet szakaszainak felcserélődése esetén jegyzetben közlünk segítségül egy áttekintő táblázatot:

73:3–20 I [= I, [22v]:23–[23v]:7]²²⁷

Az apparátus helyesírása

A jegyzetekben szereplő szavak mindig a hivatkozott kiadás helyesírásának megfelelően szerepelnek. Amennyiben két korábbi kiadásban teljesen megegyező módon szerepel a főszövegtől eltérő variáns, akkor a kiadásokat jelölő római számokat pontos vesszővel elválasztva egymás után hozzuk időrendben, s azt követi majd írásjel nélkül a jegyzet:

84:13 I; II rendeléd, hogy

²²⁷ A IV, 73:1. sortól az első fejezet végéig az imakönyv szövegének sorrendje az első kiadással nem egyezik. A következő táblázat tartalmazza az adekvát részeket.

1631	1606
73:1–2	20[r]:1–2
73:3–20	[22v]:23–[23v]:7
[...]	[23v]:8–14
73:21	[...]
73:22–76:25	20[r]:3–[22v]:23
76:26–33	[...]
[...]	24[r]:4–10
77:1–5	24[r]:10–18
77:6–13	[...]
77:14–78:5	24[r]:18–25[r]:18
78:6–14	[23v]:15–24[r]:3
78:15–79:6	25[r]:19–26[r]:12

Ha a két korábbi kiadásban azonban nem azonos a jegyzetelendő részlet alakja, noha a főszövegtől ugyanabban térnek el, mindkét alakot hozzuk folyamatosan, időrendben egymás után:

84:5 I eoriz *megh* engem II öriz *megh* enghem

Előfordul a két típus keverve is:

84:25 I; III okoson II Okoson

Ha a korábbi kiadásokban sajtóhibát találunk, azt a következő módon javítjuk:

52:15–16 I *ighen künnien* [jav. ebből: künnien] *az eordeogh*

Szerkesztői megjegyzések közlésére használt jelek

Különböző funkciójú megjegyzéseket alkalmazunk, amelyek a jegyzetek értelmezéséhez szükségesek. Ezeket, minthogy nem részei Pázmány szövegének [ ]-ben közöljük. A szerkesztői megjegyzések a következők:

A hiány jele: [...]

Akkor használjuk, ha az 1631-es kiadásban olyan szövegrészlet szerepel, amely a korábbiakban nem. Ez a jel vonatkozhatik akár egyetlen betű hiányára, de akár hosszabb eltérésre is. Fontos, hogy mindig a 2001-es kiadás megadott sorára/soraira vonatkozik.

Többsoros hiány:

80:8–13 I [...]

A hiány egy–két szó a sor közepén [2001, 81]:

81:11 I; II Vram *s' én* Istenem [...], hogy

A hiány akár egy-két szó is lehet az adott sor elején vagy végén. Ilyenkor csak a [...] jelet megelőzően vagy csak ezt követően találunk álló betűs (vagyis egyező) szövegrészletet.

Példa a sor elején lévő hiányra:

189:24 I [...] teolled *veot* birodalommal *a te Z*. II *vöt* birodalommal, *az Te* szent *neuednek* tisztességére

Magyarázat: a 2001-es kiadás 189. lapjának 24. sora így kezdődik: „te-tölled vet birodalommal, szent neved tisztességére.”. A jegyzetből kiderül, hogy az első kiadásból hiányzik a sorkezdő „te”, a második kiadásban azonban már szerepel, vagyis a jegyzetből az is világosan látszik, hogy az 1606-os kiadás e szó tekintetében eltér az 1610-es kiástól.

Példa a sor végén lévő hiányra:

137:9 I monduan [...]. II monduán [...].

Magyarázat: a 2001-es kiadás 137. lapjának 9. sora: „egy-Istent el-mondván utólszor.” Ez a sor a végén található „utólszor” szó kivételével teljesen megegyezik az első illetve második kiadás vonatkozó szövegrészletével.

Ha a hiány csak egy betű, vagy szórészlet, akkor a [...] jel szóköz nélkül kapcsolódik az adott szó egyező részéhez, amely álló betűvel szerepel.

Szó végén lévő hiány:

197:12 I aruac[...], eozuegieknec

Magyarázat: a főszövegben: „árváknak, özvegyeknek,” vagyis az 1606-os kiadásban a *-nak* rag hiányzik az „árvák[nak]” szó végéről

Szó közepén jelentkező hiányt jelöl ez a szerkesztői jel, ha szóköz nélkül kapcsolódik az előtte illetve mögötte található álló betűs szórészletekhez:

200:6 I vigasztal[...]d

Magyarázat: főszövegben: „vigasztallyad”, így a [...] jel a „lya” szórészlet helyén van, „vigasztal[lya]d”, vagyis az eltérés 3 betűnyi az 1606-os kiadáshoz képest.

A locusok idézésének módja, a hivatkozások feltüntetése:

[locus a margón] illetve [locus a margón:]

Pázmány sok esetben megjelöli forrásainak helyét, amelyek az 1606-os kiadásban többnyire a margón szerepelnek. E két szerkesztői megjegyzés révén tudható, hogy a locus a margón található-e, illetve, hogy tartalmaz-e jelölendő eltérést.

[locus a margón]

Ez a megjegyzés azt jelenti, hogy az adott sorban található forrás a korábbi kiadásban változatlan alakban, a margón szerepel.

134:5 I [locus a margón]

Magyarázat: a 2001-es kiadás 134. lapjának 5. sorában a következő forrásmegjelölést találjuk: „Lactancius, libr. 4. Divin. Instit. cap. 28.” Majd folytatódik a szöveg. Az 1606-os kiadásban a következő szöveg szerepel a margón: „Lactan. li. 4. diuin. Instit. cap. 28.” A főszöveg ettől

eltekintve megegyezik az 1631-es kiadásban olvashatóval. Az eltérés tehát abban áll, hogy az első kiadásban ez a locus a *margón* szerepel.

Ritkán, de előfordul, hogy a 2001-es kiadás egy sorában két locus is szerepel, amelyek az 1606-os kiadásban a margón találhatók.

133:25–26 I [2 locus a margón]

Magyarázat: ebben az esetben a [ ]-ben lévő megjegyzés arra utal, hogy a 2001-es kiadás megadott soraiban, a 133. lap 25–26. sorában, *két* olyan locus szerepel, amelyek megtalálhatók az 1606-os kiadásban is, de nem sorközben, hanem a margón.

[locus a margón:]

Ez a megjegyzés arra vonatkozik, hogy az 1631-es kiadásban nem ugyanabban a formában szerepel a korábbi kiadás locusmegjelölése. A kettőspont jelzi, hogy a szerkesztői megjegyzés után a szövegkritikai jegyzet következik.

136:6 I intise szerént [locus a margón:] 2. Cor.

Magyarázat: a 2001-es kiadás 136. lapján a 6. sorban a következő áll: „Szent Pál intése-szerént, 1. Corinth. 9. v. 8.” A jegyzetből kiderül, hogy a locus az első kiadásban a margón szerepel, s nem az 1. hanem a 2. Korinthusi levélre hivatkozik.

Megesik, hogy az 1606-os kiadás hivatkozása megegyezik az 1631-es kiadáséval, de a margón Pázmány még valamilyen kiegészítést fűz az adott locushoz.

183:4 I [locus a margón:] 5. *elegans oratio habetur.*

A jel: [ ] egyéb előfordulásai

[megjegyzés a margón:]

Ez a jel azt jelenti, hogy az 1631-es kiadástól eltérő szövegrészlet a korábbi kiadásban a margón található.

75:10 I iria, [megjegyzés a margón:] *Anno D. 613.*

Magyarázat: a 2001-es kiadás 75. lapján a 10. sorban szerepel: „életében írja”. A jegyzetből kiderül, hogy az 1606-os kiadásban Pázmány a margón egy megjegyzést tesz, locusjelölés nélkül, amely a többi kiadásban már nem szerepel.

Amennyiben a megjegyzés egy a margón lévő locushoz kapcsolódik, akkor a [locus a margón:] jelet alkalmazzuk.

75:7 I [locus a margón:] 24. *Anno D. 560.*

Magyarázat: ez a jegyzet megmutatja, mi található az 1606-os kiadás margóján. Kiderül, hogy a locus a margón szerepel, és kapcsolódik hozzá egy megjegyzés is a hivatkozott mű datálására vonatkozóan.

Lapalji jegyzet sorszáma [ ]-ben

Amikor a jegyzet bővebb magyarázatot igényel, például egy helyesíráshoz kapcsolódó megjegyzés nem fér el az apparátus megfelelő sorában, [ ]-ben szerepel a lábjegyzet sorszáma, majd a lap alján olvasható a magyarázat.

50:22 II köuety [1]

¹ II köuety [az 1610-es kiadás végén található *Az Nyomtatásban esett fogyatkozásokról meg igazítása:* részben szerepel a következő: „Fol. 31. linea 7 köuety. írjad köuety.” Ez a javítás azonban nem őrződött meg a későbbi két kiadásban.]

Az eltérések jelölése

Összegyűjtöttük tehát azokat az eseteket, amelyek jelölése elhagyható, minthogy nem a szerzői változtatások részei. Ezeket a jellemzően helyesírásból fakadó különbségeket a szövegkritikai jegyzetekben következetesen nem tüntettük fel. Ezen eltéréstípusok kivételével minden különbséget rögzítettünk a jegyzetekben.

A nem jelölt eltérések

nem jelöltük:

- ha az eltérés abban áll, hogy a betű(k) áll(nak) vagy dől(nek)
- egybeírás, különírás, kötőjeles írás variánsait
- kisbetű-nagybetű eltéréseket

- ha ugyanazon mássalhangzót eltérő betű(csoport) jelöl
- ha egy szóban két-három mássalhangzó találkozásakor, egy jelentés-megkülönböztető szerep nélküli mássalhangzó elmarad
- ha ugyanazon magánhangzó ékezettel vagy anélkül szerepel
- a ugyanazon toldalék mássalhangzók tekintetében eltérő alakjait
- a kötőhangzó hiányából, jelenlétéből fakadó eltéréseket
- a központozásból fakadó eltéréseket, hiszen ezek egy kiadáson belül is meglehetősen következetlenek.
- a következő szópárokat: o-oh; a'-az; között-közt
- a „szent” szó különböző előfordulásait
- ha a korábbi kiadás nyilvánvaló sajtóhibája miatt van eltérés
- ugyanazon mű címének különböző (teljes illetve rövidített) variánsai
- ha egy tulajdonnév ugyanazon alakjának hosszabb vagy rövidebb változata szerepel
- nem jelöljük, ha a margón újra megismétli a szerző nevét a forrás megadásakor
- a locusjelölésnél alkalmazott rövidítéseket
- ha egy (sor)szám hol betűvel, hol számmal szerepel

Következik néhány példa az imént vázolt esetek illusztrálására:

	2001	1606	1610	1625	1631
	42:8	ama	amaz	amaz	amaz
„szent” szó előfordulásai	42:15	Z	szent	Sz.	Sz.
kötőhangzó	42:18	-	helyet	helyt	helyt
	46:22		szüntelen		szünetlen
kisbetű-nagybetű	43:12	-	szent fiad attyafiainak	Szent Fiad, attyafiainak	Szent Fiad, Attyafiainak
korábbi kiadás sajtóhibája miatt van eltérés	95:16		szép szük Mária		szép szüz Maria
ugyanazon szó más betűk	42:19	keoneoreogh	könyöreogh	keonyeoreog	keonyeoreog
	42:24	meltoságot	meltosághat	méltoságát	méltoságát
	49:3		mindnyájan		minnyájan
	52:				
	92:15	-	vijült	újült	újült
	96:5	vilagossagnac	vilagosságznak	világosságnak	világosságnak
	96:6–7	homaliáual	homalyáual	homályával	homályával
	147:21	hagyni	haginy[!]	hagyni	hagyni

	190:18	kereztien	kereszttyen	Keresztyén	Keresztyén
	190:18	daikay	daykái	dajkái	dajkái
	282:4	üdueossegés	üdüösséges	üdvösséges	üdvösséges
-ly [1606 főként] – -lyi [1631]	44:14	király			királyi
nyi=ni /ny	46:7	enni	enny		ennyi
i=y	48:21		kiuánnny		kivánnni
ít =y/í	46:19	dücseoycsek	dücsöícsek		dücsöítcsék
mt=mpt	46:25		teremptet		teremtet
„l” betű hiánya	46:27		nékül		nélkül

II. A négy kiadás oldalszám-konkordanciája

Az alábbi táblázat a szövegkritikai apparátus használatához nyújt segítséget, mivel abban az *Imádságos könyv* első négy kiadásának lapszámait nincsenek feltüntetve. Ez a konkordancia a 2001-ben megjelent kritikai szövegkiadásának minden lapjához rendel egy-egy párhuzamos helyet az első (1606), a második (1610), a harmadik és negyedik (1625, 1631) kiadásból.

A táblázat első oszlopa tartalmazza a 2001-es kiadás lap- és sorszámát. Itt szöveges részlet is szerepel, hogy az azonosítás elvégezhető legyen. Logikus lett volna minden lap első sorához kikeresni a megfelelő helyet, de a szöveg átdolgozása miatt olyan mondatrészeket kellett kiemelni, amely mind a négy kiadásban felismerhető és azonosítható. A tájékozódáshoz a laponkénti egy egyezés kiemelése elégségesnek tűnik. A táblázat második, harmadik, negyedik oszlopai tartalmazzák az *Imádságos könyv* első négy kiadásának vonatkozó helyeit. Mivel a harmadik és a negyedik kiadás hasonló szezektetű, célszerű volt közös oszlopban szerepeltetni őket. A kritikai kiadással ellentétben a XVII. századi nyomtatványokban nem található sorszámozás, ezért ha ezekben a hivatkozott rész a szedéstükör közepénél lejjebb szerepel, az „al.”szócska utasítja a táblázat használóját, hogy a sorszámozást alulról kell kezdeni.

2001	1606	1610	1625; 1631
13:1 IMADSA-	[†1r]:2	D:(1r):2	D(1r):1
14:1 Hieron	[†1v]:1	D:(1v):1	D(1v):1
15:1 A' KERESZTYEN	–	):(5[r]:1	)(2[r]:1
16:1 AZ ESZTENDÖRÜL	–	D:(6v):1	D(2v):1
17:1 JANUARIUS	–	D:(7r):1	)(3[r]:1
18:1 FEBRUARIUS	–	D:(7v):17	D(3v):17
19:1 MARTIUS	–	D:(8v):16	D(4v):16
20:1 APRILIS	–	D:(:)(1v):7	D(5v):8

21:1 MAJUS	–	D:(:)(2v]:1	D(6v]:1
22:1 JUNIUS	–	):(:)(3[r]:17	D(7r]:17
23:1 JULIUS	–	D:(:)(4r]:7	D(8r]:7
24:1 AUGUSTUS	–	):(:)(5[r]:1	)([1r]:1
25:1 SEPTEMBER	–	D:(:)(5v]:16	D()(1v]:16
26:1 OCTOBER	–	D:(:)(6v]:4	D()(2v]:4
27:1 NOVEMBER	–	D:(:)(7r]:22	D()(3r]:22
28:1 DECEMBER	–	D:(:)(8r]:11	)(4[r]:11
29:1 VAnnak	–	(:)[1r]:1	)(5[r]:1
30:1 A' CALENDARIOM	–	(:)[1r]:al. 5.	)(5[r]:al. 4
30:18 II. AZ EPACTAKrul	–	[(:1v]:al. 6.	D()(5v]:al. 3.
31:3 Azért, a' 19. Arany-szám	–	(:2[r]:10	D()(6r]:15
32:1 Ez következendő	–	(:3[r]:9	D()(7r]:17
33:1 Az első	–	[(:3v]:al. 2.	D()(8r]:1
[a 34. lap táblája]	–	[(:4v]	D()(8v]
[a 35. lap táblája]	–	[(:5r]	)(()([1r]
36:1 A' CALENDARIOM	–	[(:5v]:1	D()(1v]:1
37:1 MASODSZOR	–	[(:6v]:1	D()()(2v]:4
38:10 Hogy pedig	–	[(:7v]:17	D()()(3v]:al. 5
39:1 Hasonlatos-képpen	–	[(:8v]:3	D()()(4v]:9
40:1	–	(:)([1r]:3	)(())(5[r]:9

MINT LET			
40:18 Az Arany-szám helyében	–	[(:)(:1v]:9	D()O)(5v]:15
41:8 Mint-hogy	–	[(:)(:2r]:al. 9	D()O)(6r]:al. 4
42:1 I. ELSŐ RESZE	[1r]:1	1:1	[1]:1
43:1 MI ATYANK	[1v]:13	3:1	3:1
44:14 Ha azért Szent David	[2v]:1	7:al. 3	6:3
45:10 nékünk fejenként	3[r]:17	11:4	8:4
46:15 Szenteltessék	4[r]:1	15:8	10:al. 5
47:1 irgalmasságodnak hirdetői	[4v]:4	17:7	11:al. 2
48:9 Iőjön te országod	5[r]:1	22:12	14:al. 3
49:5 értelmünknek vezére	5[r]:al. 10	25:al. 6	16:7
50:5 Légyen te akaratod	[5v]:al. 8	29:8	19:1
51:17 Mi kenyérünket	[6v]:1	34:6	22:1
52:1 tékozló fiúval	7[r]:3	36:8–9	23:6
53:1 Es bocsásd	7[r]:al. 6	40:4	25:14
54:13 Es ne vigy	8[r]:al. 7	45:8	28:al. 8
55:8 De szabadics	9[r]:5	48:6	30:11
55:27 <i>AZ MI-Atyánk</i>	[9v]:11	50:11	32:1
57:1 A' BOLDOG	[10v]:al. 7	53:1	34:11
58:3 Ur vagyon	11[r]:al. 6	56:6	36:al. 9

59:1 Es áldot	[11v]:10	58:al. 8	38:6
59:14 Hiszek	–	60:3	39:8
60:1 A' Nicaea-béli	[54v]:1	61:5	40:al. 8
60:19 Amen	55[r]:9	63:8	42:al. 5
60:20 Szent Athanasius	–	63:9	42:al. 4
61:11 Hasonló-képpen	–	65:6	44:al. 6
62:3 A' ki azért	–	67:11	47:2
63:2 <i>A' Ki tiszta szüvel</i>	–	70:5	50:3
64:1 II. Mert mikor	–	72:14	52:10
65:1 En Uram	–	75:1	54:al. 10
65:27 A' Szent Kereszt	12[r]:5	78:1	56:8
66:11 Azért vettyük pedig	[12v]:11	79:7	57:14
67:28 <i>MASODSZOR</i>	[14v]:1	82:utolsó	60:al. 5
68:26 Nicéforus	[15v]:1	85:7	62:utolsó
70:3 <i>HARMADSZOR</i>	[16v]:al. 8	88:9	65:al. 8
71:7 Ieronymus írja	18[r]:6	91:3	68:7
72:1 MASODIK	[18v]:al. 3	92:utolsó	70:1
	73:1–2	20[r]:1–2	
	73:3–20	[22v]:23–[23v]:7	
	–	[23v]:8–14	
	73:21	–	
	73:22–76:25	20[r]:3–[22v]:23	

76:26–33	–
–	24[r]:4–10
77:1–5	24[r]:10–18
77:6–13	–
77:14–78:5	24[r]:18–25[r]:18
78:6–14	[23v]:15–24[r]:3
78:15–79:6	25[r]:19–26[r]:12

73:22 HARMADIK		96:al. 3	73:al. 7
74:30 Cassianus		99:al. 9	76:12
76:4 Emlekezik		102:8	79:3
77:14 Végezetre		105:8	81:utolsó
78:6 Maga-is Luther		107:8	83:al. 8
79:1 Mely szentelésben		109:9	85:10
80:1 MASODIK RESZE	[26v]:1	110:1	86:1
81:1 REGGELI	27[r]:7	112:1	87:al. 11
82:12 II. Könyörgés	28[r]:9	116:al. 6	90:11
83:22 IV. Könyörgés	29[r]:1	121:1	93:5
84:23 VI. Könyörgés	30[r]:4	124:al. 9	95:10
85:18 Gyakran	[30v]:10	127:1	96:utolsó
86:7 Az örző Angyal	[31v]:1	129:10	98:al. 10
87:4 Szent Agoston	32[r]:al. 6	132:al. 9	100:12
88:3 Segélnek munkánkban	33[r]:al:11	135:7	102:15
89:1 ESTVELI	34[r]:6	138:10	104:9

90:24 EN Meg-válto	[35v]:2	144:2	107:al. 3
91:11 III	–	145:al. 3	109:1
92:18 <i>A' Kerésztén embernek</i>	–	150:6	112:1
93:20 MASODSZOR	–	153:4	114:10
94:23 EöTöDSZöR	–	156:1	116:al. 4
95:12 Végezetre	36[r]:9	157:al. 7	118:11
96:1 HARMADIK RESZE	[36v]:1	159:1	120:1
97:3 Te Uram	[37v]:6	162:al. 8	122:14
98:3 A' Teremtésért	[38v]:5	166:3	124:al. 7
99:10 Végzetlen	[39v]:al. 9	170:10	127:11
100:1 Ez esetben	[40v]:8	173:3	129:1
101:3 Micsoda, én Istenem	[41v]:11	177:3	131:12
102:3 Kérlek téged	[42v]:al. 12	180:al. 7	133:10
103:1 Ezeket te látván	[43v]:al. 12	184:1	135:6
104:20 Te dicsőségnek királya	[45v]:1	189:10	139:al. 6
105:5 Méltóztassál	46[r]:1	190:al. 3	141:3
106:1 NEGYEDIK RESZE	[47r]:1	193:1	143:1
107:1 Imádságban-való	[47v]:3	196:5	145:8
108:1 Predikáció-elöt	48[r]:al. 4	199:3	147:8
109:1	49[r]:al. 5	202:8	149:9

Más Könyörgés			
110:4 Engedd, Uram	[50v]:3	205:al. 3	151:al. 12
111:3 Ily nagy	[51v]:2	209:7	153:al. 10
112:1 Az Angyaly ének	52[r]:al. 3	212:8	155:13
113:3 Tudom, hogy	[53v]:5	215:8	157:al. 10
114:1 Az Offertorium	55[r]:al. 6	218:al. 7	159:al. 11
115:1 Nem érdemletted	56[r]:al. 3	221:utolsó	161:10
116:3 De látod Uram	[57v]:6	225:12	163:al. 5
117:1 Imádlak tégedet	[58v]:3	228:8	265:al. 10
118:1 Az Vr	59[r]:al. 6	231:8	167:al. 10
118:31 Ihon én Istenem	60[r]:al. 10	234:11	169:al. 12
119:25 Engedd, én Istenem	[61v]:al. 6	237:6	171:9
121:4 Oh áldot IESUS	63[r]:11	241:11	173:al. 2
122:1 <i>A' Misének</i>	64[r]:6	244:12	176:1
122:28 Sok okai	65[r]:al. 10	246:al. 5	178:2
123:30 <i>ELÖSZÖR azért</i>	[66v]:4	249:10	180:8
125:1 <i>MASODSZOR</i>	[67v]:al. 4	252:12	182:al. 6
126:1 Másut	69[r]:3	255:1	185:4
127:3 <i>HARMADSZOR</i>	70[r]:al. 8	257:al. 6	187:14
128:5 Orosius azt írja	[71v]:5	260:al. 9	190:1

129:13 Kerekdeden azért nyírik	73[r]:5	263:utolsó	192:al. 3
130:10 Sok szép Okát	74[r]:al. 4	266:al. 7	195:1
131:7 A' fejer Keczele	[75v]:5	269:9	197:1
132:3 Mi okon	[76v]:6	271:10	198:al. 2
133:1 ÖTÖDIK RESZE	[77v]:1	273:1	200:1
134:5 Igen szépen mondgya	79[r]:al. 9	276:10	202:al. 3
135:3 Ióllehet pedig	80[r]:al. 7	278:al. 8	205:1
136:10 <i>Második</i>	[81v]:12	281:11	207:al. 7
137:3 Az Eötödik Tizedet	[82v]:11	283:9	209:12
138:1 A Ur Angyala	[83v]:al. 6	285:al. 7	211:al. 8
139:1 HATODIK RESZE	[84v]:1	287:1	213:1
140:4 Hiszem	[85v]:14	291:1	215:al. 6
141:11 A' Kétségbe	87[r]:1	295:9	218:12
142:20 En Atyám	[87v]:14	300:5	221:9
143:21 Légyen az en	[88v]:al. 10	303:al. 2	223:12
144:17 Téged pedig Uram	[89v]:13	307:1	225:9
145:15 Háboruságinknak	[90v]:12	310:11	227:11
146:6 Oh én Meg-válto	91[r]:al. 2	313:1	228:utolsó
147:14 Adgyad én Istenem	92[r]:al. 6	317:8	231:al. 9
148:6	93[r]:4	319:al. 7	233:2

Ha valami jó			
149:14 Ezt azért	94[r]:al. 8	324:6	235:al. 6
150:3 Uram, ki	[94v]:al. 2	326:7	237:1
151:18 Oh én lelkemnek	96[r]:utolsó	331:al. 8	240:7
152:11 Engedd azért	97[r]:13	334:3	241:al. 7
153:14 A' Torkosság	98[r]:al. 9	337:al. 2	244:4
154:24 Adgyad én Istenem	99[r]:al. 2	342:1	246:al. 11
155:16 <i>Betegségben</i>	100[r]:5	344:6	248:1
156:3 Először	[100v]:9	345:11	249:6
157:7 Végezetre	102[r]:4	348:5	251:al. 5
158:3 Szerelmes	103[r]:1	350:9	253:al. 10
159:4 Azért Uram	104[r]:1	353:al. 3	255:al. 6
160:7 Eörvendezz	105[r]:7	357:al. 8	258:5
161:15 Hála néked	106[r]:al. 4	361:al. 3	261:1
162:23 Tarcsad-meg	[107v]:11	366:6	263:al. 10
163:22 Légyen áldot	[108v]:10	369:12	265:7
164:3 Oh, mint akarnám	109[r]:4	370:al. 3	266:15
165:8 II.	[110v]:3	375:7	269:7
166:4 IV.	111[r]:al. 6	378:4	271:1
167:1 VI.	112[r]:8	380:al. 3	272:al. 8

168:1 IX.	[112v]:al. 3.	383:al. 5	274:11
169:1 XII.	[113v]:10	386:7	276:1
170:4 XV.	[114v]:11	389:al. 2	278:6
171:1 Végezetre	[115v]:1	392:al. 8	279:al. 3
172:5 Aldot légy	–	396:5	282:8
173:1 Eüdvöz-légy	–	399:1	284:1
174:4 Uram IESUS	–	402:al. 6	286:9
175:3 Es, a' mint szerelmes	–	405:al. 3	288:5
176:1 HETEDIK RESZE	116[r]:1	408:1	290:1
177:2 SEregeknek Ura	116[r]:9	410:9	292:5
178:5 Eörök mindenható	117[r]:8	413:8	294:15
179:7 Emlekezzél-meg	118[r]:1	415:al. 3	296:al. 7
180:3 Ebredgy-fel	[118v]:al. 6	418:1	298:al. 11
181:9 Igaz vagy Uram	[119v]:al. 4	420:utolsó	301:1
182:15 Te mindenható Király	[120v]:al. 5	424:1	303:al. 6
183:1 Irgalmazz	121[r]:utolsó	425:12	305:1
184:6 Most-is azért	[122v]:11	428:9	307:14
185:1 Ti Szent PROFETAK	[123v]:3	430:10	309:8
186:1 Eörök mindenható	[124v]:1	432:13	311:12
187:3	125[r]:al. 9	435:3	313:7

Téricsd-meg			
188:1 Az Anyaszentegyházért	126[r]:al. 8	437:11	315:al. 6
189:10 Ne büntess	[127v]:11	440:al. 8	318:14
190:4 Adgy azért	[128v]:4	442:al. 8	320:8
191:1 Mutasd-meg	129[r]:al. 4	444:al. 5	322:5
192:1 Esőért	130[r]:al. 5	447:1	324:1
193:1 Uram, nyisd-meg	131[r]:al. 9	449:6	325:al. 4
194:1 NYOLCZADIK RESZE	132[r]:2	450:1	327:1
195:1 Iámbor	133[r]:7	452:al. 8	329:11
196:1 Mivel pedig	134[r]:10	455:5	331:14
197:9 Eözvegyek	[135v]:3	458:11	334:8
198:1 Nehézkések	136[r]:al. 9	460:8	335:al. 2
199:6 Ha pedig	137[r]:al. 4	463:1	338:7
200:1 <i>Sok töb</i>	138[r]:13	464:utolsó	339:al. 2
201:1 Bocsásd-meg	139[r]:10	467:6	341:al. 5
202:16 Irgalmas Isten	[140v]:14	471:1	345:2
203:3 Ur Isten, kinek	–	472:11	346:8
204:1 KILENCZEDIK	[141v]:1	475:1	348:1
205:3 Ismérem, és szomorú	–	478:9	350:12
206:1 Szégyenlem	–	480:11	352:13

207:26 Oh átkozot	–	487:al. 2	356:8
208:18 Bánom, én Istenem	–	490:al. 8	357:al. 2
209:21 De jaj nyavalyás	142[r]:14	494:8	360:9
210:8 De ihon, én Uram	[142v]:al. 10	496:6	361:15
211:9 III. Könyörgés	–	500:1	364:1
212:3 Tudom Uram,	–	502:11	365:al. 10
213:4 EN nyavalyás	143[r]:al. 3	506:5	368:2
214:3 De mivel irgalmasságnak	144[r]:al. 4	509:12	370:5
215:3 Emlekezzél-meg	[145v]:1	513:8	372:14
216:4 Te Uram, véghetetlen	[146v]:6	516:al. 2	374:al. 6
217:4 Kérlek azért téged	[147v]:4	520:5	376:al. 2
218:3 Az Egyházi szolga	[148v]:12	522:al. 5	379:6
219:9 Az bizonyos	[149v]:al. 4	525:8	381:al. 6
220:3 Végezetre	[150v]:10	527:3	383:14
221:1 Azt pedig	151[r]:al. 4	529:3	385:14
222:1 Az I. Parancsolat	[152v]:1	531:3	387:12
223:1 Vólt-e az Eördöggel	153[r]:12	533:8	389:16
224:11 Az III. Parancsolat	154[r]:8	536:6	392:11
225:1 Az IV. Parancsolat	[154v]:6	537:8	393:11
226:1	155[r]:al. 6	539:5	395:5

Az V. Parancsolat			
227:1 Mikor módod	156[r]:14	541:13	397:5
228:3 Az VII. Parancsolat	157[r]:al. 9	544:1	399:10
229:2 Adtál-e el	158[r]:4	545:al. 3	401:8
230:7 Hamis, és patvaros	[158v]:al. 2	548:5	403:al. 10
231:12 III. Bizonyos	160[r]:8	550:al. 4	406:1
232:1 Továbbá, azt-is	[160v]:15	552:11	407:al. 7
233:1 Vóltál-e	[161v]:9	554:utolsó	410:2
234:1 I. Hogy az Isten	[162v]:al. 4	557:6	412:7
235:3 Végezetre	164[r]:1	559:al. 5	414:al. 8
236:5 Meg nem vetem	165[r]:al. 9	562:al. 2	416:al. 3
237:13 <i>Ennek-utánna</i>	166[r]:al. 5	566:al. 6	420:4
238:3 Dicsírd az Istent	–	568:al. 4	421:13
239:6 Menyiszer	–	572:al. 8	423:al. 3
240:12 Tudom Uram	–	575:al. 5	426:14
241:4 mert te teremtettél	–	577:al. 8	428:3
242:7 Te hozzád	–	580:9	430:12
243:4 EN üdvözítő	[166v]:al. 5	582:al. 5	432:14
244:5 Igíreted tartya	[167v]:al. 3	585:7	434:al. 6
–	[168v]:1–169[r]:24		
I. Imádság.	= 171[r]:1–		

244:21-245:29	172[r]:13]
–	172[r]:14–26
I. Imádság 245:30–246:32	–
I. Imádság: 247:1.–6	~ [172v]:11–20
I. Imádság: 247:7–14	–
I. Imádság: 247:15–19	172[r]:27–[172v]:10
I Imádság: 247:20–22	–
I Imádság: 247:23–248:2	[172v]:21–173[r]13
II. Imádság 248:3–23	=169[r]25–170[r]:4
III. Imádság 248:24–249:22	=170[r]:5–[170v]:27

245:1 Tégedet		587:8	436:al. 10
246:9 Mint merjen		590:14	439:12
247:1 Ha azért Uram		592:11	441:1
248:3 II. Imádság		595:1	443:8
249:5 Oh tisztaságos		597:12	445:11
250:27 URAM, NEM VAGYOK	[173v]:7	601:13	449:3
251:16 Dicsírlek téged	174[r]:12	603:3	450:14
252:1 Kérlek, én Istenem	[174v]:10	604:6	451:15
253:3 Ha a' hálá-adásnak	–	606:al. 3	453:al. 4
254:5 Oh én Istenem	–	609:al. 7	456:8
255:1	–	612:6	458:8

Azért, Uram, te légy			
256:9 EN üdvözítő	[175v]:4	615:8	460:al. 3
257:1 Azt akarád	176[r]:al. 9	617:7	462:al. 11
258:4 Örök mindenható	177[r]:al. 4	619:al. 2	465:2
259:1 TIZEDIK	178[r]:1	621:1	466:1
260:1 XXXI. Sóltár	179[r]:1	623:9	468:7
261:1 Agyékom genyetség	180[r]:7	625:al. 2	470:13
262:2 Még anyám méhében	181[r]:5	628:8	472:12
263:1 Mint le-kaszált	182[r]:8	630:al. 2	474:15
264:1 Ha gonosságinkat	183[r]:13	633:8	476:al. 9
265:9 Theodosius	[184v]:1	636:al. 7	479:10
266:3 Iustinianus	185[r]:al. 4	638:al. 3	481:1
267:4 A LITANIAkról	[186v]:3	642:1	483:10
268:6 El-hadták	[187v]:al. 8	645:10	485:al. 6
269:12 Az Anyaszentegyház	[189v]:11	649:11	488:al. 9
270:1 Meny-béli Atya Isten	190[r]:14	650:al. 4	489:al. 6
271:4 Sz. István	191[r]:1	652:al. 11	491:9
272:1 Sz. Maria Magdolna	[191v]:7	653:al. 2	492:14
273:1 Mí bünösök	[192v]:1	655:al. 2	494:10
274:11 Psalmus 69.	[193v]:6	658:10	496:al. 10

275:1 <i>Vers.</i> Uram, nem	194[r]:12	659:al. 7	497:al. 4
276:1 VR Isten	195[r]:8	661:al. 4	499:al. 6
277:4 A' meg-dücsöült	196[r]:al. 9	664:al. 6	502:4
278:3 HAlgasd-meg	197[r]:14	667:1	504:5
279:4 Az Apostolok	198[r]:al. 6	669:al. 4	506:al. 10
280:9 OH áldot Szent N. Mátyr	199[r]:al. 7	672:10	508:al. 3
281:1 OH Meny-országak	200[r]:5	674:8	510:14
282:4 Az üdvösséges	201[r]:10	677:1	513:1
283:1 Erösségnek tornya	[201v]:al. 5	678:15	514:11
284:1 Minden gonosztúl	[202v]:al. 5	680:12	516:5
285:5 Könyörögjünk	[203v]:13	682:11	518:1
286:4 Szent Bernárd	[204v]:5	684:11	519:al. 2
287:3 Az Oltári Szentségrül	–	–	522:1
288:1 Elevenek	–	–	523:6
289:1 Buzgó	–	–	524:al. 6
290:11 Az Aldot	–	–	527:1
291:1 Serm. 2. de Advent	[205v]:13	687:13	528:5
292:1 Irgalmas Szüz	206[r]:al. 4	689:3	529:al. 11
293:1 Christus, kegyelmezz	207[r]:4	690:al. 10	530:utolsó
294:3	208[r]:7	693:3	533:2

Ur Isten			
295:4 Meny-béli Atya Isten	209[r]:1	695:3	534:al. 3
296:1 Tövis-közöt Liliom	[209v]:14	696:10	536:4
297:1 Hogy a' Keresztyének	[210v]:5	698:11	537:al. 6
298:3 Könyörögjünk	211[r]:al. 3	700:7	539:al. 8
299:3 Ur Isten	212[r]:al. 6.	702:14	541:al. 8
300:1 Mutasd Anyánknak	213[r]:11	704:9	543:11
301:5 BOcsásd-meg	214[r]:4	706:14	545:14
302:1 <i>Vers.</i> Imádkozzál	[214v]:al. 9	708:9	547:3
303:4 Ave Regina Caelorum	[215v]:1	710:1	549:4
304:1 Könyörögjünk	216[r]:8	711:al. 9	550:al. 8
305:1 ki Ieroboámnak	217[r]:3	713:12	552:12
306:1 Ki a' Sz. Péter	[217v]:al. 3	715:6	554:1
307:2 Hogy büneinket	[218v]:al. 9	717:7	556:4
308:2 <i>Vers.</i> Légy segítségünk	[219v]:9	719:3	558:1
309:1 Eörök mindenható	[220v]:4	721:6	559:utolsó
310:1 Szent Irás intési	[221v]:1	723:8	561:al. 4
311:1 Hamar, és iszonyú	222[r]:al. 10	725:3	563:al. 9
312:3 A' Házás Férfiakhoz	223[r]:11	727:6	565:al. 3
313:1 A' Fiakhoz	[223v]:al. 6	728:al. 8	567:10

314:3 Az Eözvegyekhez	[224v]:5	730:8	569:3
315:3 Fösvénység-nélkül	225[r]:12	731:al. 4	570:al. 9

Bibliográfia

ADONYI–MACZÁK 2005 – *Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák – Katalógusok, 1).

Alapelvek – [DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor], *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 2004/3, 328–330.

BAJÁKI 2007 – BAJÁKI Rita, *Imádságos könyv kezdőknek és haladóknak – ami a szövegkritikából kimarad = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 7), 17–20.

BALASSI 1998 – *Balassi Bálint összes verse*, szerk. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, Bp., 1998 (hálózati kritikai kiadás) = <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>.

BÁN 1964 – BÁN Imre, *Pázmány Péter = A magyar irodalom története 1600–1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 126–136.

BARTÓK 1998 – BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998.

BARTÓK 2001 – BARTÓK István, *Pázmány prédikációi és a katolikus-protestáns retorika = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 322–332.

Beszámoló 2005 – *Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 2005. éves munkájáról* = <http://www.mta.hu/nytud/besztext2005.rtf>

BITSKEY 1979 – BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979.

BOGÁR 2006a – BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének ökumenizmusa = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba,

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 2), 252–259.

BOGÁR 2006b – BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika – Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 61–71.

BORNEMISZA 1584/2000 – BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, Egesz esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol. Detrekő-Rárbok, 1584*, hasonmás kiadás, kísérő tanulmány, OLÁH Szabolcs, Bp. 2000.

BORSA 1971 – BORSA Gedeon, *Legújabbban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969*, Bp., 1971, 207–216.

BORSA 1987 – BORSA Gedeon, *Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első két kötetéhez VI.*, MKsz, 1987, 57–64.

BREZNAY 1895 – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. BREZNAY Béla, = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, II, 1895, 1–267.

V. ECSEDY 1999 – V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999.

FRAKNÓI 1886 – FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter 1570–1637.*, Bp., 1886.

FRANKL (FRAKNÓI) 1868 – FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I–III, Pest, 1868–1872.

GÁBOR 2009 – GÁBOR Csilla, *Emlékezet, értelem, akarat – a kora újkori egyházi és áhítati irodalom motívumszerkezete és használati rendje*, (Bolyai János kutatói ösztöndíj 2007–2008 Zárótanulmány), kézirat, 2009.

GAJTKÓ 1936 – GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936. (Palaestra Calasantiana – A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 15.)

HARGITTAY 1999 – HARGITTAY Emil, *A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése*, ItK, 1999, 661–665.

HARGITTAY 2003 – *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 2003.

HARGITTAY 2009a – HARGITTAY Emil, *A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., 2009, 199–204.

HARGITTAY 2009b – HARGITTAY Emil, *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásaiban* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., 2009, 191–197.

HELTAI 2008 – HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., 2008 (Res Libraria, II).

HOLL 1957 – HOLL Béla, *Anyanyelvünk, imádságunk*, Vig, 1957, 23–28.

HOLL 1980 – HOLL Béla, *Ferencffy Lőrinc – Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., 1980.

HUBERT 1985 – HUBERT Ildikó, *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639)*, MKsz, 1985, 58–62.

INCZE 1931 – INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, TheolSz, 1931, 37–229.

KECSKEMÉTI 2004 – KECSKEMÉTI Gábor, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor* –, It, 2004/3, 317–327.

KNAPP 2000 – KNAPP Éva, *Officium Rákóczianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., 2000.

KOLTAI 1997 – KOLTAI András, *Battyhány Ádám imádságoskönyve*, MKsz, 1997, 187–200.

KOPCSÁNYI 1622 – KOPCSÁNYI Márton, *Keresztyen imadsagos keonyvechke, mely, a' Caeremoniaknak, és hitünk ennéhány ágazatinak (az egy[ü]gyüek kedvéért) rövid magyarazattyáual, külömb külömb féle imadsagokat és elmélkedéseket foglal magában*, Bécs, 1622.

KÖPECZI 1982 – KÖPECZI Béla, *Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya*, MKsz, 1982, 1–8.

KOVÁCS 2003 – KOVÁCS Gergely, *Szövegalkotási tendenciák Pázmány Péter vitairataiban. A kompiláció és a helyesírás kérdései = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 1), 7–24.

LÁSZLÓ 1926 – LÁSZLÓ Vince, *A magyar katolikus imádságos könyvek története 1711-ig*, Bp., 1926 (A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának az 1925/26-ban elfogadott értekezése), kézirat.

LUKÁCSY 1994 – LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Pécs, 1994.

MIHÁLYKÓ 1609 – MIHÁLYKÓ János, *Kerezién istenes es aítatos imadsagok, ez mostani nyomorúlt és veszedelmes üdökben minden kerezién és istenfélő embernek felötte szükségesek és haznosok*, Bártfa, 1609.

MOLNÁR 1997 – MOLNÁR Antal, *Sándor Dobokay's autobiographische Aufzeichnungen (1620)*, Archivum Historicum Societatis Iesu 66(1997), 75–88.

MOLNÁR 2009 – MOLNÁR Antal, *Dobokay Sándor SJ önéletajzi feljegyzései (1620) = M.A. Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17- században*, Bp., 2009, 79–93.

ÖRY 1964 – *Pázmány Péter lelkiége*, szerk. ÖRY Miklós, Klagenfurt, 1964 (Magyar Papi Egység, 29 – Papi Lelkiségi Füzetek, 4).

PÁZMÁNY 1606 – PÁZMÁNY Péter, *Kerezyeni imadsagos keonyv*, Graz, 1606.

PÁZMÁNY 1606/1993 – PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni imadsagos keonyv, Graz, 1606*, hasonmás kiadás, kísérő tanulmány, LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi, 1993 (Bibliotheca Hungarica antiqua, 28).

PÁZMÁNY 1610 – PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni imadsagos keonyv*, Pozsony, 1610.

PÁZMÁNY 1625 – PÁZMÁNY Péter, *Imadsagos könyv*, Pozsony, 1625.

PÁZMÁNY 1636 – PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra, és egynehány innepekre rendelt evangelomokrúl prédikációk*, Pozsony, 1636.

PÁZMÁNY 2001 – PÁZMÁNY Péter, *Imádsagos könyv*, kiad. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

PÁZMÁNY, *Tíz bizonyság*, 2001 – PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyság*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., 2001 (Pázmány Péter Művei, 2).

PÁZMÁNY 2006 – PÁZMÁNY Péter, *Rövid Tanúság (1606)*, s.a.r., jegyz. BRETZ Annamária, Bp., 2006 (Pázmány Péter Művei, 4).

PÉTER 1988 – *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, szerk. PÉTER László, Bp., 1988.

RMNy I–III. – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1–3, Bp., 1971–2000.

Svmmarivm – *Svmmarivm, az az rövid svmmaja azoknac az regylaknac mellyec az mi Rendüncbelieknec tanitasocra vадnac, es az mellyeket szükseg meg tartani mindeneknec* (kézirát), ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, jelzete: Ab 74.

SÍK 1939 – SÍK Sándor, *Pázmány az ember és az író*, Bp., 1939.

SZABÓ 1990 – *Loyolai Szent Ignác írásaiból*, szerk. SZABÓ Ferenc, Róma, 1990.

SZABÓ 1994 – SZABÓ András, *Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz 1606*, ItK, 1994, 279–280.

SZABÓ G, SZÖRÉNYI, 1999 – SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába)*, Bp., 1999.

SZATHMÁRI 2008 – *Alakzatlexikon*, főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., 2008.

SZIGETI 2002 – SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének protestáns imádságirodalma = A Ráday Gyűjtemény évkönyve, X*, Bp., 2002, 81–103.

UEDING 1992– – *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, Tübingen, 1992–.

TESZ 1970 – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. Benkő Loránd, II, Bp., 1970.